E-122
61

No. २२६ ग-१

Title ब्रह्मसूत्रवृत्तिः शास्त्रदर्पणाद

Author वृत्तिकारः अमलानन्दः

Extent ५८ पत्र Age सं॰ २००१

Subject वेदान्त

[illegible]

स्टाईन नं. २००३

अथशास्त्रदर्पण वेदांतदरपणप्रारम्भः

२२ = ८ = ८८

नं. १२६

३५ पत्र

शा॰द॰ वाणिदेश्यादिगमनागमनसितादौ तत्वपरिछेदे हेतुत्वात् आत्मन्यमात्रं तु प्र
२ न्यदोरस्य परस्य निरपेक्षेषां प्रत्याम्नायाद्भासमानेन बाध्यते मदागमयान्निवादौ भेद
प्रत्ययभ्रान्तत्वमस्तु तन्नां न च्याहि सर्वगले परिछेद्यधीश्चमो साध्त्व मात्मनः
स्थूलादिधीर्दृष्ट्यादेहमानत्वे स्यादनित्यता सर्वगतत्वमात्मनो हि मिहास्मि
मस्तेनाज्ञानव इति परिछेदधीश्चमः स्यात् न चेदं देहस्यापदेशकत्वं स्य द्वह
नैनात्मन इति युक्तं न च्यासत्य हम्भेदेरवायायोगात् नचाहं शब्दो देहे उपचरि
तः उपचरितावस्य [redacted] देहस्यतात् द्वत्वायोगेन ज्ञानानि इतिप्रयोगायो
गात् नचज्ञानादिकं उपचर्यते स्वज्ञानप्रकाशानेवत्वं तत्तात्पर्यात् तस्माद्देह
लघु॰ गतपरिछिन्नत्वात्मन्यध्यास्यते ननु तर्हि आत्मनः स्थूलोऽहं दीर्घ इति न स्यात्
ह्रे॰ देहपरिमाणत्वे परिछेदे वैरूप्यं प्रत्ययं प्रमाणत्वं किं तु सावयव स्यान्मतो
भवेदनित्यत्वं विज्ञानमात्रालंबनत्वे पिकार्यं हि प्रत्ययस्याप्रजावतस्य परतन्त्रः
सौक्षेत्रज्ञानामीन्यादौ स्थिरवस्तुनो प्राहित्वात् तत्कृतान्या देहशुद्धविविक्तात्म
कल्पनात् अहं मनुष्य इत्यादिधीरेवं मृत्युगोचरा देहे दत्तात्मवृत्ति वेभे
वेद्यत्वमेभिवन्नमः ड॰ नव्यनंदादि धर्माणामव्यस्यापरोते हधर्मिणां तथा
चाहं मनुष्य इत्यादिव्यपदेशो धर्मिणां रैवाध्यासहतः मेमेदं डः स्वादि
त्यादिव्यपदेशोपि धर्माध्यासजनितं न गौणः न चाद्वैतमनेकस्य

देहइतिवाच्यं स्वाश्रयाभ्यांविविक्ताभ्यांविप्रकर्णौ णाश्रमरिणायोगात् सर्वस्कारि
वेकुरुडमा तुणिभिवह्निविवेतोपिधर्मिणोधर्मस्यतिर धर्मायेवानवक्रमस्डमस्यैवरूप
वतौरूपवतिद्रव्येप्रतिविंवितत्वात् अप्रत्ममनस्कवीरूपत्वेनात्मानिप्रतिविंबित
त्वस्याबाधात प्रतिबिंबाध्यसस्यवाद्युपपत्तेः तात्मादंसंधिश्वात्मा सचदेहत्वा दि
भ्यामिर्मा सचे तदेहरागत्वाप्रहा अत्यासत्येप्रत्ययगम्यइः स्वादित्यविपरीतब्रह्म
श्रु= त्वेउपाधिवदोगमयतीतिभुक्ताभासे अप्रतीतविरोधेगौरवाण पवनात्समात्मैव
ता= मात्मतावेस्हं प्रत्ययेसत्यापि संसारानिवृत्तौति प्रयोजनत्वं चेतिविदितपदीय
तासिद्धं चत्रोच्यते अप्रतीतनामस्यात्मसनवाहिनाहेतुध्यानावर्णस्यैव अपदेवकाद
तोदि विद्या[redacted]वता २ श्रुतिहितसमिविदानंदेकरसस्यात्मसेकमात्मममरसंव
ह्योपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिनात्मैवगमयपदार्थलितापवारमहतीति अवताद्
श्रात्ममतत्वमहोप्रत्ययोधर्मपत्नीतिविविकास्यलक्षणासिद्धं तवववर्णाद्विश्रात्सकम
त्यत्तस्यात्मन्नायोपनीव्यविनश्रस्वमस्वलवश्रवल्पत्वक्रान्तीयाहमन्त्वद्वेतापश्च
वबामितितद्विरोचादप्रायानश्रमनुनामानविभुक्तमन्यदवकाणवस्यालीयास
५ मर्पवत्तापारछिरत्वान्वस्पवेदंनौउपजातिबावस्यवावामजातम्रन्यत्नगंत
१०. वत्तावित्वत्वानत्स्यसारपतात्युपत्नावितात्वात्वावकारिकमसमारापरीक्रमशापि

शा.८. सर्वात्मनावभासाद् ध्यासायोगः एवं सर्वाहंप्रत्ययतत्संस्काराभ्यां वि २
3 षयीकृतस्यात्मनः कालत्रिकसंपर्शाच्च प्रतीतिप्रतीतिवशादधिष्ठानत्व
संभवादस्य सूत्रस्य वेदांतैर्विचारापेक्षेत्युपेक्षणात्संगतिः स्वाध्यायवि
धिवशस्येतरविचारप्रयोजकत्वाच्छास्त्रभावः एतदपेक्षत्वाच्चास्य सर्वथा
स्त्रस्य प्रथमाध्यायप्रथमपादाभ्यां संगतिरिति आक्षेपकोयं जन्मा
द्यस्य यतः यतो वा इत्यादिवाक्यं ब्रह्मलक्षणप्रतिपादकं परं नवेति लक्षण
स्य प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां संशयः जिज्ञास्यब्रह्मलक्षणाभावाद्यपूर्व
नै तत्वविरोधाद्ब्रह्मणो लक्षणं न जगल्लक्षणं मतं [illegible]नंदादिकं नापि त
स्य लोकाप्रसिद्धेः अत्रोच्यते जगत्कारणत्वाद् ब्रह्मलक्षणं सर्पभुजं
गवत् जीवात्मात् परब्रह्मविवर्तं जगन्मतं २ एवमपि लक्षणासिद्धिः
सिद्धिः सत्यादिशब्दानामर्थैर्लोकेन दृष्टत्वा सामानाधिकरण्ये
न लक्षणत्वे विरोधात् सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्म आनंदं ब्रह्मेति श्रुत्या सभ
न्यादिशब्दैर्जातिविवर्तैरेकानंदव्याप्तिर्लक्षते सत्यज्ञानविषयः परा
परभावादानंदत्वस्य ज्ञानत्वापरजातित्वाभावात् [illegible]
त्वात्सत्यज्ञानत्वमिति चेन्न [illegible] आनंदत्वं ज्ञानानित्यं [illegible]

विवेकः तयोर्निमित्तकिरज्ञानादेव विवेक इति वाच्यं समारोपसिद्धस्याभ्यु
पगमात् न चारोपे द्वितीयप्रतीतिः प्रतीतौ चारोप इति परस्पराश्र
यत्वं शंक्यं एवं सर्वाध्यासासिद्धस्य देहादेः संस्कार इह स्येतरेतराध्या
सोपयोगित्वेन बीजांकुरवदनादित्वेनाभ्युपगमात् उपपादितं चैत
देदानकल्पनैर्निवदानमात्मनः सादिर्धर्म्यसंभ्रमस्त्ययन्तेऽतः स्वमयोऽहान
न्दमहयं आत्मानंदर्शयतीव स्फुरति स्यात्सप्रयोजनता न चारोप्यस्य
देहादेरसत्त्वादप्रतीतिर्गगनकमलवत् तथा च नारोप इति वाच्य
मरीचिसलिलतादात्म्यवदुपपत्तेः एवं सदेकान्ततीति व्याप्तौ लग्नायां मरीचिवि
धुसलिलं स्वरूपेणाप्यसन्नाप्यसदपरोक्षत्वादनिर्वाच्यं तथा देहादयपीति अध्या
सलक्षणं तु परत्रासन्निहितावभास इति परत्र परावभास इत्युक्ते दर्वत्वं
दृष्टस्यैव रजतस्य शक्तावारोपस्यानवभासप्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिरित्यसन्निहि
त इत्युक्तं असन्निहितावभास इत्युक्ते स्मरणादावतिव्याप्तिर्माभूदिति परत्रेत्यु
क्तं असन्निहितत्वं चारोपस्याधिष्ठाने प्रमाणात्तोऽसत्त्वेन देशान्तरादौ स
त्त्वमिति नापराद्धः अत्यन्तासन्निधानेन सत्त्वव्याप्तिरहवारिता अव
भासादसत्त्वव्याप्तिरङ्गे न तद्दर्शनात् न च निरंशे स्वप्रकाशे आत्मनि

३
२-५८

शा॰द॰ रचयति रचनात्तः प्राकृसंस्कारात्सह नियतक्रमवतो र्थसहितवेदयुगपदी
४ श्वरेणाज्ञानानुपलब्धेः सर्वकविरचनावेदानानामतोनसापेक्षता युग
4 पच्च शब्दनदर्थज्ञातान्सर्वतत्वंस्वकृत्क्रमेणानुरूपेणाभ्वीतर क्रमरचनान्नो
पाध्यायतुल्यत्वमीश्वरस्य सर्वेउपाध्यायाः उपाध्यायान्तरकृतक्रम
मनुरुंधन्ति प्रयोगोपिवेदोवेदकर्तृत्वेसत्यसर्वविद्रहितकर्तृकः
कार्यत्वात्घटवत् कुलालस्यासर्वविदोपिवेदकर्तृत्वाविशेषात्सर्ववि
त्वराहित्यमत्स्येववेदकर्तृत्वाभावान्नविशेषणाभावेपिविशिष्टाभावा
त्ततः मसाध्यः सपक्षःतचवेदकर्तृत्वेसत्यसर्वविद्वत्पप्रतियोग्य
सिद्धेस्तदभावासिद्धेश्चासिद्धविशेषणात्वं उक्तेनमार्गेणोपाध्यायादि
वेदकर्तृत्वादसर्वविदत्वाच्चवेदकर्तृत्वेसत्यसर्वविद्वरहितकर्तृत्वंवेद
स्यवाच्यतांद्वितीयवेदस्यसर्वविद्कर्तृकत्वसिद्धिरिति तत्रपरःप्रकारो
गम्यते नत्वौपनिषदपुरुषएकश्चाभिन्यपादिवाक्यंब्रह्मणोवेदकग
र्मत्वंसमर्प्पयेन्नवेति कार्यत्वलिंगस्यकारणविशेषपर्यवसानाप
र्यवसानाभ्यांसंशयः जगत्कारणत्वेनब्रह्मलादित्वं तत्रप्रमाण
विशेषाख्यिन्यते तत्राउद्भिस्वकातुरा शास्य जगत्कार्यैरणलिंगनात्॥

त्सत्ववत्तत्वजातिव्यक्तिभेदादनंतपदबोधितात्द्वैतहानिः एकास्मिन्न
पितत्वैकाल्यितभेदे जातिकल्पनोपपत्तेः तस्मात्स्वरूपलक्षणमपिसि
द्धं शास्त्रयोनित्वात् २ अस्यमहतोभूतस्यनिश्वसितमेतद्यदृग्वेदइत्या
दिवाक्यंब्रह्मणोवेदकर्तृत्वेनसर्वज्ञत्वंनसाधयतिऽनसाधयतीतिसकर्त
ृत्वेवेदस्यसापेक्षताभ्यांसंशयः जगत्कारणत्वसामर्थ्यसिद्धमेवब्रह्म
सर्वज्ञत्वंशास्त्रकर्तृत्वेनापिसमर्थ्यतेहेतुसमर्थकन्यायभेदाच्चाधिकरणान्त
रत्वं तत्र अर्थंदृष्ट्वाकृतोवेदः सापेक्षत्वेनदुष्यति सिद्धत्वंव्याहतत्वंचसार्वज्ञत्वंनव
पद्यते १ २ इतिप्राप्तेउच्यते वाचापिब्रह्मवेदस्यनस्वर्वकमतोन्यथा त्वम्करोति
वाग्वद्गपाठोमाभूदनृणामिति २ वर्णानित्यत्ववादेपिपदवाक्यादिविभागः न
स्मृतः क्रमस्याभिव्यक्तिकारिणइतिकालकालत्वंवेदस्य कल्पे उपाध्यायकृताभि
व्यक्तिभिस्तुल्यत्वात् श्रावककर्तृणामभिव्यक्तीनांक्रमवतीनांवेदनित्यत्वा
बाध्या तस्यतत्कृतानुकरणवत्पदानुकरणंयथादृष्टौलिख्यतेशिक्षायथालौकि
गात्रचलनादिकरोतितथाहृश्यविशिष्टस्तमनुकरोतीतिनलौकिकी त्वतस्तथाक
रोतितत्स्यानिग्रहः एवंसर्वत्रः सर्वप्रामाणिकरपिसन्नीप्रारः क्रमनित्यत्वेवाग्व
द्भिन्नप्रामाण्यांकुरितंस्यादितितदभावायएवंएवंक्रमवतःस्मृतानांवेद

३

शा॰ द॰ ह्मणिनतावत्प्रत्यक्षादिसंभवतिनापिशास्त्रंतत्रप्रमाणमित्याक्षिप्यते॰ तथा

५ हि सिद्धार्थत्वेफलाभावात्पौरुषेयत्वशङ्कातः ब्रह्मोपास्तेर्विधातारोवेदा

न्ताइतिगम्यते १ प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्येहि सुखावाप्तिदुःखनिवृत्ती॰ नचासि

नी॰ द्धवस्तुनिप्रवृत्तिनिवृत्तिर्भवनइतितत्परत्वेवेदान्तानामप्रयोजनत्वंसिद्ध

वस्तुकप्रमाणान्तरेणाहृष्ट्वापुरुषाणान्तत्रवचनरचनासंभवाल्लौकिकत्वादि

हेतुभिर्वेदान्तानांपौरुषेयत्वंप्रसज्यमानंननिवारयितुंशक्यमतःसापेक्षत्वं

प्रामाण्यस्यस्यात् कार्यपरत्वेतुकार्यस्यमानान्तरायोग्यत्वाददृष्टवाक्यव

चनानुपपत्तेर्नपौरुषेयत्वमनुमातुंशक्यमित्यनपेक्षत्वलाभःतस्माद्ब्रह्मा

त्मनोपासनापरत्वंवेदान्तानां एवंचजीवब्रह्मभेदग्राहिप्रमाणैरविरोधश्चारो

पेणोपास्तिविधिसंभवादितिप्राप्तेभिधीयते अबाधादनवाप्तस्यब्रह्मा

नन्दस्यबोधतःलाभाल्लौकिकत्वाच्चतस्यवेदान्तमेयता २ उपक्रमोपसंहारा

भ्यांतावद्वेदान्तानामद्वैतब्रह्मपरत्वमवगम्यतेतद्यथासदेवसोम्येदमग्र

आसीदित्युपक्रम्यैतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यंसआत्मातत्त्वमसीत्युपसं

हारात्॰ नचाप्रयोजनत्वंब्रह्मात्मनोविषयस्यानन्दरूपब्रह्मसाक्षात्कारात्तत्

सदात्मकारादेवतद्ज्ञानबाधेनतद्वाप्तेःसमस्तदुःखबाधाच्च नचासिद्धा

र्थत्वेवेदान्तानांतदीतीरफलसत्ताबाधपर्वतःपौरुषेयत्वंब्रह्मात्मनस्तस्यमा

लाघवाज्जन्यस्य चैकत्वे सर्वज्ञत्वादि सिध्यति विमतं सकर्तृकं कार्यत्वात्
घटवदिति सिद्धे कर्तरि स एको ऽनेको वेति संदेहे कल्पनालाघवादेकः स
र्वज्ञ एव सकलजगत्कर्तेति निर्णये तर्हि सर्वज्ञत्वं सिध्यतीति केचित्ता
नाविवादस्तणीयाः किंत्वनुमानमेव विचार्यमिति ग्रामेऽतिदूष्यते अ
दोषान्तरं न युक्तो न विशेषांशानुमोदयः सामान्यतोदृष्टमपि नवि
शेषापरान्तम् न तावदस्मदादिसर्वज्ञानेन विशेषो नानुमानवाक्यका
र्यमात्रं तु कर्तृमात्रं गमयतीति न च लाघवात्तदेकत्वादिनिर्णयः विचित्र
प्रासादादौ नैककर्तृत्वेनानेकानुमशाव्यपत्यत्वात् . नश्यत्वनकर्तृः स
र्वज्ञः सर्वशक्तिमत्त्वादिनिर्णयः वेदादपि श्रूयते इत्येकवचनादि तु सः व
त्वेकत्वादि सिध्यतीति सर्वज्ञत्वादिनिर्णयः तस्मादीश्वरानुमानं ग्रहणाति
सिद्धं न तु समर्थयोन्त ४ संदेवसाम्येत्यत्र ग्रन्थास्तीत्यत्र वादयो वेदा
त्वप्रमाणप्रमाणत्वेवाति सिद्धवक्तावाधातफलाभावभक्तात्यावान्ति
क्तपादिलीलवक्ता वा धर्मो वाक्यवस्तुमानान्तरसापेक्षत्वात् वा संश
यः स्यात्त्रैकन्यत्वं ब्रह्माण्डमेकादशीति ध्यन्ते ब्रयवाजगत्कारिणा ते न
ब्रह्मलक्षितमर्प्यते सिद्धं न सर्वज्ञानं प्राप्तकर्तृत्वेन तद्दृष्टीकरणं तदादृश्येऽप्रा

शा.८ पिपासुरपिपिबतुमितिनतत्रवाक्यप्रयोगः नचशब्दप्रयोगाविषयेव्युत्पत्तिग्र
६ हःनचासिद्धस्यप्रवृत्तिनिवृत्त्यगोचरत्वात्तद्बोधोमध्यमवृद्धवर्त्तीबालेनानुमातुंश
क्यतेऽव्युत्पन्नएवंशब्दस्यतज्ज्ञापकत्वशक्तिर्नशक्यग्रहा शास्त्रत्वाच्चवेदान्ता
6 नांनियोगपरत्वंप्रवर्त्तकवचनस्यशास्त्रत्वप्रसिद्धेर्वेदान्तैःसिद्धब्रह्मप्रतिपादनेच
चप्रयोजनंदृश्यते रज्जुरेषेत्यादिसिद्धबोधेतथानिवृत्तिर्दृष्टेतिनोदाहरणं यदि
चब्रह्मबोधमात्रान्मोक्षःस्यात्तर्हिश्रवणेनैवतत्सिद्धेर्मननादिविधिर्नस्यात्
तस्माद्ब्रह्मोपास्तिविधिपरावेदान्ताविधेयोपास्तिविषयत्वेनब्रह्मावगमयन्ति
मोक्षश्चोपास्तिफलंविध्यवगम्यमितिप्राभाकरैरुच्यते कार्यबोधेयथाचेष्टालिं
गंहर्षादयस्तथा सिद्धबोधेर्थवत्तैवंशास्त्रत्वंशिष्यशासनात् १ ननुतावत्कार्य
बोधएवमध्यमवृद्धवर्तीप्रवृत्तिलिंगेनावगन्तुंशक्योनसिद्धबोधइतिनियमःत
त्रपुत्रस्तेजातइतिपटवासोपायनार्पणपुरःसरंस्वामिभक्तेनवार्त्ताहारेणतेन
सहसमागतस्यबालस्यप्रतिपत्त्यापितृप्रमोदहेतुभूतपुत्रजन्मतःपितृमुखवि
कासनादिलिंगादीयहर्षहेतुमनुमिन्वतःहर्षस्यचहर्षहेतुबोधेपुत्रस्तेजातइति
वाक्यस्यजनकत्वशक्तिग्रहात्प्रयोगभेदेषुचावापोद्वापाभ्यांप्रतिपदंशक्त्य
वगमात्. एवंचसिद्धार्थवाक्यस्याप्यर्थवत्तापुत्रजन्मवाक्यादेवपितुर्हर्षोत्पा

नान्तरायोग्यत्वेनतन्नवचनरचनानुपपत्तेः कार्यार्थत्वेपिचैत्यवंदनादिवाक्यवत्तदापत्ते
र्दुर्वारत्वात्कर्तुःस्मरणास्मरणाभ्यांविशेषिताभ्यामेवसिद्धार्थवेदान्तानामपिपौरु
षेयत्वानापत्तेःनचब्रह्मात्मत्वेमानान्तरविरोधः आत्मकर्तृत्वादिबोधकाहंप्रत्य
यमिथ्यात्वस्योक्तत्वात् अतोनश्रुतार्थत्यागेनाश्रुतोपास्तिविधिकल्पनीयइति अ
परःप्रकारः तत्रस्य सिद्धार्थेपिप्रमाणान्तरपरतंत्राणांपौरुषेयवाक्यानांप्राम
ाण्यमंगीकृत्यवेदान्तेषुकार्यविषयतामंतरेणानैरपेक्ष्यरूपार्थपर्यवसानेऽ
लाभेनेत्यपिपूर्वःपक्षः ब्रह्मात्मैक्यस्यप्रमाणान्तरागम्यत्वेनतदवगममात्राप
तत्प्रयोजकत्वाभिमेनवर्तिरस्तः इदानींसिद्धेपिपदव्युत्पत्त्यभावादिभिर्नास्तिब्रह्म
प्रमेयमतोवेदनादुपासननियोगपराश्रुत्याशंक्यते॰ अपवादोपिनब्रह्मणा
वरूपजीवस्योपास्तिपरावेदनात्तब्रह्मात्मत्वेप्रमाणमितिपूर्वःपक्षः अयं
संतुविशेषनामात्रंप्राप्तानवस्थानि किंतुज्ञानविधिद्वारेणेदमभेदःप्रतीयते १ सर्वेत्यादि
वेदान्ताविधेयप्रतिपत्तिविधिविषयत्वेनब्रह्मप्रमितिरुतमानान्तरादितिसिद्धशब्दव्युत्प
त्यभावभावाभ्यांसंशयः शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तंब्रह्मतज्ज्ञानविशेषणमित्यत्र नत्रासि
द्धवस्तुनिशब्दानामज्ञातसंगतित्वेनशास्त्रत्वेनार्थवत्तया मननादिप्रतीत्यवका
र्यार्थपरत्वमितिनिश्चयः २ सिद्धवद्धप्रयोजनत्वेनश्रोतव्याप्रतिपत्तिसिद्धत्वेनाधिकाराप्ति

शा० द० सर्वविषयज्ञाने भवतां शक्तिरूपाभावेनैतद्रूपपरिणामित्वं कार्येण विनैव हि शक्तौ कार्यो-
७ पादानक्रियेतस्य सत्त्वोपरिणामित्वादित्यर्थः त्रिगुणे तु प्रधाने सत्त्वपरिणामज्ञानसं-
λ भवात् जगत्परिणामसंभवाच्च सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वयो रत्र संभव इति अथवा
प्रलयः कारणात्वे क्लिष्टत्वयोरसंभवान्नैकेन एवेत्यादि गौणेक्षणादिसन्निधेः प्रत्या
सत्त्वसर्गत्वनियतकार्यकर्तृत्वाभ्यां गुणाभ्यां प्रधानस्येक्षितृत्वमुपपद्यत इति
प्राप्तेभिधीयते दृश्यावच्छिन्नरूपेण नित्यदृक्त्वमपीश्वरः करोतीति सस्वहेतौ न
प्रधानमचेतनं २ ऐक्षतेत्यत्र प्रकृत्यपर्यन्ताविद्युरूपस्वरूपमस्यैव विषयावच्छिन्न
चैतन्यं च कार्याचिन्त्यमितितव्यानिवर्तन्ते स्वाधृगुणाप्यन्यथा यार्थो नोपपन्नः न च क्वा-
क्षणनामरूपावच्छिन्नचैतन्यस्य प्रलयसमादारभ्य समत्वान्न सृष्टिर्दीयामकाला
मितिवाच्यं प्राणिकर्मविपाकावसरावच्छिन्नचैतन्यस्य तदुपपत्तेः नैवेक्ष-
णाध्यपेक्षं ज्ञातृत्वं कारकरूपस्वव्यस्यान्यस्याभावात् न तावदात्मनः परिणामो
गुणो वाज्ञानं ज्ञानं ज्ञातृत्वं किंतु तदाकारपरिणामित्वं तदाश्रयत्वं चेति युक्तं ह्यात्म
स्वप्रकाशात्वसमर्थनादविक्रियविधत्वात् च तस्यापि संभवात् परस्तु बुद्धे
चैतन्यारोपैर्वाबुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रतिबिंबितत्वेन बुद्धिकृतव्यापारारो-
पेणवावात्मनो ज्ञातृत्वं भवति रम्युपेयं अतः सर्वज्ञत्वं सर्वकर्तृत्वमितिविह

दात् शास्त्रत्वं च वेदान्तानां इति ब्रह्मबोधकत्वादुपपन्नं तद्बोधोऽनिःप्रयोजनः ब्रह्मसा
क्षात्कारेण परमानंदब्रह्माभिव्यक्तेर्दुःखोच्छेदाच्च मननादेस्तु श्रवणादवगत्यर्थ
त्वादवगतेश्च दृष्टफलत्वादेवं न ब्रह्मणश्शास्त्रप्रमाणकत्वानुपपत्तेर्नोपासनाविधिकल्प्य:
कत्वं उपासनासाध्यत्वे च मोक्षस्यानित्यत्वापत्तेरिति ईक्षतेर्नाशब्दं सदेव सोम्ये
दमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजतेति यथा यः सर्व
ज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते इति श्रुतिसमाम
नद्यति नन्वयदीक्षितृ सर्वज्ञं जगदुपादानं तथैव तत्सर्वशक्तिमित्यज्ञानजात्मत्वाभ्यां
संशयः ज्ञानं हि चैतन्यस्वरूपत्वेन संभवति ज्ञानकर्तृत्वं व्यापारवत्त्वे चेतनत्वेनो
क्तिसर्वजगत्कारणे संभवः यथा प्रदर्शनेन चेतनं नाद्युपादानत्वादीप्सते ज्ञानक्रि
याशून्यस्वभावाद्ब्रह्मणोऽपरिणामित्वः न सर्वशक्तिकित्वात् प्रधानत्वात् सिद्धस्तथा:
१ ततावद्ब्रह्मणोऽनन्तरूपत्वे नित्येन ब्रह्मणः सर्वज्ञता जीवानामपि तदापत्तेः
तस्मात्सर्वविषयज्ञानेनापरिणामेन सर्वज्ञत्वं सर्वोत्पादनाक्रियाशक्तियोगाच्च
सर्वशक्तित्वं न च सर्वजननशक्तिसर्वविषयज्ञाने ब्रह्मणः संभवतः तस्य ज्ञान
क्रियाशून्यस्वभावात् ज्ञानक्रिययोः शक्ति ज्ञानक्रियाशून्यतयोरभावादित्य
र्थः यस्य हि किंचिन्मात्रजननशक्तिर्नास्ति शक्तिर्वा न संभवति कुतस्तस्य सर्वज

ननशक्ति

श्रा.द. पिप्रयुज्यते मुख्यमीदृशां मुख्यत्वेन नवोक्तकल्पे प्रायदृष्टिर्विशेषिका [illegible]
८ दराणां ब्राह्मणपत्ते पिङ्गलकरणोदराणां मुख्यमिति प्रयुज्यते मुख्यसंभवे गौणस्या
8 नव·काशत्वात् अतस्तन्न संशयात् उद्ये प्रायपाठो किंचित्करः स्तत्र मयटो
विकारप्राचुर्ययोरुभयोर्मुख्यत्वे सति विकारार्थग्रहणे अन्नमयादिविका
र प्रायदृष्टिप्राचुर्यार्थत्वाद्धावर्तिका एवं च सर्वाधिकरणसिद्धान्ताभावेन सर्व
पदोत्थानात्मन्तु दाहरणलक्षणासंगति ननु युक्तमन्नविकारदेहे मयटो विकारा
र्थत्वं प्राणादेस्तु प्राणादिविकारत्वाभावान्न विकारप्रायदृष्टिरिति प्राचुर्यार्थ एव म
१ यडिति तत्राह प्राणाघक पाधवच्छिन्नस्यात्मनः प्राणादिविकारत्वात् सर्वाण्येवा
ग्नव्येन्नरसमय इति प्रकृतान्नमेव परामृश्यते तस्यान्नरसमयत्वाभिधानात् सर्वा
वगतेः प्राणमयादौ मयटः स्वार्थिकत्वायोगात् ननु सर्वान्तरत्वलिङ्गाद्विकार[illegible] स:
न्निधिवाध इति युक्तं तस्या[illegible]कत्वात् नवानंदमयादन्यनाम्र वस्त्वनुपदेशात्का
५ र्यद्वैमेवसर्वान्तर इति सांप्रतं विज्ञानमयान्न कोशापेक्षयांतरत्वेस्यावगतेस्तस्या
नंदमयादन्तरस्यानिवारणात् बलवान्देवदत्तो यो यज्ञदत्तादीन्सहायवर्जितश्च
तीयज्ञदत्तापेक्षमेव देवदत्तस्य बलवत्वमवगम्यते न तु सिंहशार्दूलादीनपि प्रति
प्रियाद्यवयवत्वालिङ्गाच्च शरीरश्चैते सजीव एवानंदमय इति तत्तु पात्ति परवादं

णयोपाधिकज्ञातृत्वस्य न गौणत्वं न च गौणेक्षता प्रायपाठाद्गौणत्वं संशाव
प्रायपाठस्यानिश्चायकत्वात्‌• हस्त्वमुख्यगौणयोर्मुख्यस्यैव निश्चयात्‌• न च
सत्वे परिणाम एव ज्ञातृत्वं तत्कार्यविज्ञातृत्वं मुख्यमस्ति प्रधानस्येति युक्तं
सत्वपरिणामस्य जडत्वेन ज्ञातृत्वानुपपत्तौ तत्परिणामस्यापि ज्ञातृत्वा
नुपपत्तेः न च स्वच्छस्य सत्वस्य ज्ञानप्रतिबिंबधारित्वमेव ज्ञातृत्वं सत्वप्र
धाननिर्विंद्रियाणां ज्ञातृत्वाभावात्‌ ज्ञातृत्वस्य चात्मधर्मत्वप्रसिद्धेः
तस्माद्ब्रह्मैव सर्वज्ञमीदृशं न तु प्रधानं तस्य वा परिणामिनोपि स्वशक्तिव
ञ्जगद्विकर्णाधिस्थानत्वेन सर्वशक्तिकत्वमप्युपपन्नं न च प्रधानपरमाणु
बीजं जगदुपादानं ईदृशं तानुपादानातिरिक्त ईश्वर इति युक्तं नैवं दृष्टत्वकु
स्याभिन्निर्ईदृशैकस्यैव कार्याभिन्ननिमित्तोपादानत्वं निश्चयादिति आनंद
मयोऽभ्यासात्‌ ६ तैत्तिरीयके अन्नमयं प्राणमयं मनोमयं विज्ञानमयं चा
नुक्रम्याम्नायते तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानंदमय
इति अत्रैकदेशिमतेनाधिकरणं रच्यते तत्रानंदमयो जीव उत ब्रह्मेति
मयटो विकारप्राचुर्ययोः साधारणत्वात्संशयः तत्र गौणश्रवणात्पाते

आ.८ आधारमात्रपरत्वेवतुल्येलाक्षणिकत्वेसत्यवयवंप्रायपाठात्समभिव्याहारं आ-
६ नंदमयावयवइतिसंगतिः नचपुच्छशब्दस्याधारमात्रपरत्वेप्यास्तिब्रह्मशब्द
समभिव्याहारइतियुक्तं विशेष्यानंदमयप्रत्यगात्वेनब्रह्मणोवयवत्वप्रतीतेः
तथैकदेशिमतसिद्धान्तरूपएकपदेप्राप्तेसिद्धान्तः सर्वान्तरत्वमानंदमयस्या
सिद्धमाहहिः तस्मादप्यन्तरंब्रह्मब्रह्मपुच्छमितिश्रुतिः २ यत्ववयवत्वेनब्रह्मस
मर्प्यतेनस्वप्रधानत्वैनैतितत्रब्रूमः नतावदवयव्यानंदमयस्यावाक्यात्प्रधानो
वगतेः तस्यब्रह्मावयवोंगमितियुक्तं ब्रह्मश्रुतेर्ब्रह्मप्राधान्यावगमात्वाक्याच्छ्रु
तेर्बलीयस्त्वात् अपिच प्रायपाठपरित्यागोमुख्यावृत्तियलंघनं पूर्वस्मिन्नुत्तरेप
देप्रायपाठस्यबाधना २ आनंदमयेहि अन्नमयाद्यायमाशेमयटोविकारप्राय
पाठः परित्यक्तः स्यात् मयड्विकारेमुख्योनाविकारेब्रह्मणि नचप्राचुर्यार्थत्व
दुःखाल्पत्वस्यापिप्रसंगात् नचप्रचुरप्रकाशः सवितेत्युक्तेप्यल्पतमसोनिवृत्ति
र्नप्रतीयतेएवमिहेतिवाच्यंतत्रापिशब्दबलाद्विरोध्यनुवृत्तिप्रतीतेःमानान्तरे
णाधुतदभावावगमेप्राचुर्यमल्पत्वनिवृत्तिपरंकल्प्यते तस्मात्मयटः पूर्वस्य प
मुख्यस्यत्यागः एवमानंदाभ्यासोप्यानंदेमुख्यःत्यज्यतेब्रह्मशब्दोपिनिर्वि
कारेब्रह्मणिमुख्योतिलंघितः स्यात् एवंपूर्वपदेप्रायपाठपरित्यागोमुख्य
वृत्तियलंघनंचस्यात् सिद्धान्तेतुपुच्छशब्देअवयवप्रायपाठमात्रंबाध्यतेनच्छतु

फलंतद्दुःखराहित्यप्रियादिपुच्छजीवात्मनाव्यवस्थानमितिप्राप्तउच्यते आन
नंदमयोभ्यासात्प्रतिपाद्यःप्रतीयतेप्रत्यग्बस्यनजीवस्यवेदान्तैःप्रतिपाद्यता
२ अभ्यस्यतेहि यदेषआकाशआनंदोनस्यात् एषह्येवानंदयाति सैषानंदस्य
मीमांसाभवतीत्यादि नचायंपुच्छब्रह्मणोभ्यासइतियुक्तं तस्यावयवत्वेना
गत्वात्। प्रधानत्वाच्चानंदमयस्यानंदमयवाक्येनप्रतिपादनात् तथाचतत्प्र।
कृत्यानंदप्रातिपदिकाभ्यासस्तस्यैववयपाज्योतिष्टोमप्रकृत्यवसतोज्यो
तिषायजेतेतिज्योतिः पदज्योतिष्टोमाभ्यासः चविकारार्णसान्निधिपवि
तन्यादयमपिविकारइतिमन्तव्यं तेषामेतत्प्रातिपत्त्यंगत्वेनतत्सन्निधेरव
प्यासिद्धत्वेनप्रधानस्यानंदपरोधेनाविकारित्वात् नचायमप्येतदन्यतमस्य
कस्यचित्प्रतिपत्त्युपायइतिवाच्यं एतस्मादानंदस्याप्रकृतत्वात् बलवाक्येपिदे
वदत्तेबलवर्तमानानंतरमित्रामितिदेवदत्तबलवत्तमापेक्षिकंत्वानंदमयादनंतरे।
ननातिमानतांतरं नचश्रुतिविशेषः एवंसर्वात्मत्वलिंगाद्विकारसान्निधेर्बाधो
न्यथासिद्धोनुक्तेप्रियादिमत्वशारीरत्वेवोणाधिकेनस्माद्ब्रह्मैवानंदमयइति
समन्तेनाधिकरणंवरायन्ते आनंदमयोभ्यासात् ब्रह्मकिमानंदमयस्यावयवा।
उतस्वप्रधानमितिपुच्छब्रह्मलक्षणाभ्यासंशयः सर्वत्रमयटमत्तरणाद्ब्रह्मनिर्णयेन।
गौराणोत्तरणाम्नायपाठोबाधितः इहपुच्छशब्दस्यलांगूले ह्यस्यावयवमात्रपरत्वे।

क.

श्रा.द. वाव्यभिचारिभ्यां सद्बुद्धिर्विकारवत् २ अगाधात्मत्वेन सर्वात्मत्वकारणस्य
९ ब्रह्मणः कार्यभेदाद्धेत्युक्तेर्जीवस्य पुनर्जगत्कारणत्वं सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदि
त इति सर्वपाप्मविरहः परमेश्वरस्यैवोक्तः अपहतपाप्मेत्यादौ तस्यैव तद्व
गतिर्न जीवस्यादित्यस्यैव शरीरे पाप्मनाधिकारेण्यताद्भिभवपरम्परोपाद्धि
तपाप्मतासंभवादेव मतं नत्वस्याप्तिः सर्वपाप्मविरहः सर्वात्मत्वात्पापमवद्भूत्वापि
रूपवत्त्वादीनि लिंगानि तत्र रूपवत्त्वमीश्वरस्य यमनुग्रहार्थं कायादिनिर्माणेन
वा कार्यस्य शरीरस्य कारणाभेदेन घटते एवं मर्यादाधारभेदादपि कार्यगतो का
र्यस्य कारणाभेदादीश्वरस्योपासनार्थं निर्दिष्टो न तस्मादीश्वर एवादित्यमध्ये पुरु
ष इति आकाशस्तल्लिंगात् ८ अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि
ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति आकाशो ह्येवै
भ्यो ज्यायानाकाशः परायणमिति स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्त इति अत्र संश
यः किमाकाशशब्देन ब्रह्माभिधीयते उत भूताकाशमिति भूताकाशे आका
शशब्दस्य रूढत्वाद्ब्रह्मणि वेदे निरूढप्रयोगादर्शनात् पूर्वपक्षप्राप्तौ तल्लिंगा
दस्य व्याप्तिप्रत्यक्षत्वादिलिंगात् इयं चाकाशलिंगात्तु नामव्याप्तितत्त्वज्ञानार्थ
स्युदाहरणमुत्तरगामिसंगतिः तथाहि प्रथमसूत्रं प्रधानत्वादाकर्षणेन प्राप्ति
पादान्तेऽपि प्राधान्यात्सर्वकारणत्वादेस्तद्विशेषस्तु स्पष्ट एवमेव नः तदा

त्वंविकारस्याधपाठवाचेन श्रुतगृहत्तेन्मरव्यन्निनियत्वंद्यानुक्तंतस्मात्सिद्धंस्वप्र
धानंब्रह्मेति अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ७ इदमाम्नायते यएषोऽन्तरादित्येहिरण्म
यः पुरुषोदृश्यतेहिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशआप्रणखात्सर्वएवसुवर्णस्त
स्य यथाकप्यासंपुण्डरीकमेवमक्षिणीतस्योदितिनामसएषसर्वेभ्यः पाप्मभ्य
उदितउदेतिहवैसर्वेभ्यःपाप्मभ्योयएवंवेदेत्यधिदैवतमथाध्यात्मंयएषोऽन्तर
क्षिणिपुरुषोदृश्यतइत्यादि तत्रहिरण्मयःपुरुषआदित्यदेवतोतसर्वेश्वर
इतिरूपवत्त्वादिसर्वपापविरहसर्वात्मत्वाभ्यांचसंशयः पूर्ववत्सवचनतया
स्यापक्षमारावश्याद्ब्रह्मस्वप्रधानमित्युक्तं एवमिहापिरूपवत्त्वादेःपञ्चमा
राग्नत्मादेराग्नसार्वात्म्यसर्वपापविरहलिंगतानियासंसारीहिरण्मयोद्वारको
यः तथाहि मर्यादाधारकरूपाणि संसारिणिपरंतु तस्मादुपास्यः संसारीक
मताधिकृतोरविः हिरण्यश्मश्रुत्वादित्यश्रवणात् यएषोऽन्तरादित्यएषो
ऽन्तरक्षिणीतिक्ष्याधारभेदश्रवणात् येचामुष्मात्पराञ्चोलोकास्तेषांचेष्टेदेवका
मानां येचेतस्मादर्वाञ्चोलोकास्तेषांचेष्टेमनुष्यकामानांचेत्यैश्वर्यमर्याद
श्रुतेश्चसंसार्यादित्यउपास्यः तस्यचदेवत्वेनकर्मानधिकारात्सर्वपाप्म
भ्यउदयएवदृष्टमनन्तस्यस्तोतित्वेनऋक्सामवशोष्माविन्यायादिसार्वात्म्यनिर्देश
श्चोपपन्नाविति प्राप्तउच्यते इत्यादितावत्सर्वत्रविहाभ्यामिहोच्यते ब्रह्मे

शा॰द॰ प्रस्तावमन्वायत्तां वेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्द्धा ते विपति
२१ ष्यतीति चाक्रायणेनोक्तः प्रस्तोता तत्र एव मि कतमा सा देवतेति वाक्यशे
षात्तत्प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति
लयकाले प्राणमभ्युज्जिहते उत्पत्तिस्थितिकाले सैषा देवता प्रस्तावमन्वाय
त्तेति अतिदेशात्वात्पूर्ववत्संशयोदयः प्राणशब्दो हि प्राणस्य प्राणमित्या
दौ वेदे ब्रह्मणि तत्र प्रयुज्यते तत्र वायुविकारे तत्र किं विषय इति संश
यः हिरण्मयवाक्ये अन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारो ----------
--- ...लिङ्गान्यान्यपरत्वेति एवं विद्वत्संगतिः अस्य वाक्य---
----------- पसंहारवाक्यत्वाकाशवाक्य ब्रह्मपरत्व ब्रह्म
दर्शितां ... धर्मपरांपक्रमापसंहारात् ब्रह्मपरत्वेति संगतिः अस्य वाक्यस्य वाक्या
न्तरं पत्तिप्राणवाक्यस्येति संगतयः तत्र प्रस्तावमन्वायत्तादिभिः पूर्वपक्षः कतमा सा दे
वतेति वचनेन देवताशब्देन प्राणशब्दात्प्राणस्य प्रोपक्रमात्प्राणस्य प्रसिद्धे
म्यप्रसिद्धेः प्राण इति होवाचेत्युत्तरस्य च प्रश्नेन संगतविषयत्वात्पूर्वप्रतीत
प्रानुसारेण प्रतिवचनस्य नेतव्यत्वात्पृष्टदेवताया प्राणनाया एव पर्यन्ते प्राण
त्वात्सर्वभूतसंवेशनोद्गमनलिङ्गाच्च सेवाप्रमाणशब्दाभिमिति पूर्व वेदेवासि
द्धान्तः ... अस्य ... लिङ्गानि सेवाद्वयामह
मानाः

गुणोपेतान्यानि व्याख्येयानीति निश्चयः १ अस्य लोकस्य का गतिरिति प्रश्नोत्त
रे आकाश इति होवाचेत्याकाशस्य गतिशब्दवाच्यकारणत्वेन प्रतिपादनया प्रा
धान्यात्सर्वकारणत्वादेस्तद्धि शेषत्वेन गुणत्वात्तत्प्रथमत्वेनाज्ञात विरोधित्वाच्चा
काशस्य परत्वात्क्षेत्रस्य तदुक्तसारेणावधार्यधिकारणे आकाशेनैतद्व्यत्वाद्भूताका
शज्ञेयसंपाद्योपास्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते सामानाधिकरण्येन प्रश्नोत्तर
वाक्ययोः पौर्वापर्यपरामर्शात्प्राधान्यत्वापि गौरणत्वा २ तत्र वृद्धाकाशस्य प्र
प्रश्नात्तत्वं अस्य लोकस्य का गतिरिति सर्वजगत्कारणस्य सर्वैरेकत्वादाका
शस्य लोकत्वप्रतिविधानकार्यकारणत्वानुपपत्तेः तथास्य लोकस्येति पृथि
वीलोकमात्रमुक्तिफलमिति वाच्यं तत्कारणामात्रं निरूपयितुं एकुत अ
पप= वहस्यस्वपदोपात्तवत्वसाम्यात् अतवत्वेकिलोकगालोकत्यसामेति परपदेन
वत्वसंजनानुपपत्तेः एवं सत्युत्तरस्थाकाशशब्देन ब्रह्मैवाभिधीयते तदेव
प्रश्नेऽपि लोकवप्रसक्तादतो रेवतादेव वक्तव्यमत्र प्रश्नोत्तरवचनयोरैकार्थ्यात् तथोत्तर
त्रि दिवलेन भूताकाशप्रतीतिस्तद्धयप्रेनेतव्य इति युक्तं प्रश्नस्य पूर्वत्वेनाज्ञात
विरोधित्वात् तदुक्तं पौर्वापर्यपरामर्शादिति पूर्वोत्तरत्वेनानुसंधानादित्यर्थः
नचाकाशस्य प्राधान्यं सर्वकारणस्य सम्पूर्णैव प्रधानत्वात् आकाशस्य
४ मपि तद्विगमपत्वप्रधानार्थे स्यादिति अतएव प्रणाः ८ इत्यतोपायादेवता
ष्ठ०२

भा०द०नन्नु तेजोपि दीप्यते उत ब्रह्मेति नेदं वाक्यं ज्योतिषां ज्योतिरित्यादिश्रुतिषु ब्रह्मणि
९२ निरूढप्रयोगान्नेत्र सिद्धं पूर्वत्र वाक्ये गतब्रह्मलिंगादिकारणात्सोद्वे ब्रह्मे
णोपनीतो ज्योतिर्वाक्ये तु नास्ति तल्लिंगं अथ यदतःपरो दिवो ज्योतिर्दीप्यते दर्शा
प्रतिसंधित्ते तैजसं ज्योतिः प्राप्तमित्य धस्तन प्रतिज्ञया संबधः बाधकादाका
शादाकाशो मुख्यार्थत्वाद्य ज्योतिज्योतिः पदस्य मुख्यत्वात् ओतवत्तेवा
धकत्वाभावाद्वाक्यशेषेणास्तिप्राणेनाग्नार्थत्वं च प्रसिद्धं प्रकृत तेजो
लिंगमिदं वावतद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुष इति प्रज्ज्वलनत्वं इदं वावतद्यदिदमस्मिन्न
न्तः पुरुषे ज्योतिरिति च कौक्षेयज्योतिरध्यस्यमानं तत्स्वरूपं भवितुमर्हति
तद्रूप्यत्वाभिमानाद्दृष्टेपरस्पर्शे हृदये च श्रुतत्वेनोपासनावसरे प्राप्तवाच्य
तो विश्रुतत्व इति वाल्पफलश्रवणात् ब्रह्मोपासनस्य युक्तं तस्यैषा दृष्टिर्यदेतन्न
शरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यदेतत्कर्णावपिधाय निनदमिव श्रृ
णोतीति चोष्णघोषानुमितकौक्षेयस्यैव तेजसः तस्मादत्र वाक्ये तेजो लिंगमेव द
र्शयंते न च पादोस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ब्रह्मत्रिपादं वाक्या
न्तरपठितः परो दिवो ज्योतिरिति ज्योतिः शब्दं ब्रह्मणि व्यवस्थापयति सन्निधाना
च्छ्रुतिर्बलीयस्त्वात् तदिदं श्रुतं वाक्यान्तरे गमयितुमर्हतीति प्राप्ते वक्ष्यामहे
दिवीति घोषाधारत्वेन तेजसः अत्र तु दिवः परत्वमवधित्वेनाह्नोपन्यस्तमिदं

नरावगम्येतत्तद्वशात्तद्व्यवस्थितिः १ आकाशवाक्ये हि ब्रह्मणो वा सर्वभूतकार
णत्वं नभसो वा वाय्वादिकारणत्वं न मानान्तरेणावगन्तुं शक्यं पौर्वापर्यालोचन
या तु समाख्यायोपत्त्यसमंजसः सिद्धपक्षेति नतरः इह भूतसंवेशनोद्गमने प्राणं प्रति
श्रूयमाणे किं बलस्य प्राणिक्रियेति नो किं वा वायुविकारस्य प्राणस्येति विषये यदा वै पुरु
षः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येतीत्यादिकायाः श्रुतेरिह समवेतायाश्च तत्समये व
सर्वभूतसारोद्गीथे पलादेति सर्वभूतानां प्राणे लयो दुर्घटमित्यादिकाया मानात्
नरसंवादस्थलघ्वलायावलाभस्य वागादीन् द्रवेति वाक्यमपि वायुविकारे सर्वभूतोत्पत्ति
लयपरिमितेन्यधिकारोशंकनीयाविवक्षति पुराकारस्य वलीयस्त्वं मानान्तरेण सम
र्थनं अपौरुषेयवाक्यविशेषगतिः किं करिष्यति २ संवादस्य प्राणोद्गीथ
मात्रलयस्य हश्यते न सर्वभूतानां ते सम्पदा वा शक्ति वाक्यमपि द्रव्यमात्रस्य
प्राणे लयं वक्ति न तद्भूतानि सर्वाणीति वाक्यव्यवस्था यथेच यथा इति सर्व द
गविधायां श्रूयते वचः सर्वाणीत्येतदुपपेनानयोरेकवाक्यता ३ ज्यो
तिश्चरणाभिधानात् १० अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठे
षु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्यो
६४ तिरिति समाम्नायते विश्वशब्दस्य संकोचमाशंक्य सर्वत इत्युक्तं मानस्ये
८१ भ्योऽधिकाधुत्तमेष्विति चिन्तयितव्यं अत्र संशयः किं ज्योतिःशब्दे

प्रा॰ द॰ दृश्या किंचित्कारस्य तदनुसारेणानेतव्यत्वात् तदुक्तं प्रधानं हीति प्रातिपदिका

१२ र्थस्यप्रधानत्वात्: शरीराद्बहिः शरीरमध्ये हृदयपुण्डरीकमध्ये वाकाशस्त्रिधा

वस्थितः तस्मिन्सर्वत्र वर्त्तमानमपि ब्रह्मानुरोधकपश्यावशिष्टं ब्रह्मलोकमपाभाग

पेक्षयादिवः परमित्युच्यते तत एव काष्ठावधिर्दृश्यमानाद्देवादित्यादिकमिति यत्तु

वा॰ इदं= पूर्ववाक्ये छंद उक्तमिति चेन्न यतो गायत्री वा इदं सर्वं भूतमिति गायत्री प्रकृता ॥ कृ

तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः पादोस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ब्रह्मोक्तं पुरु

षपदस्य वर्णनात् सैव कथं छन्दो ब्रह्मेति चेत् ब्रह्माणं प्रकृता प्रसंग

मिता सर्वभूतात्मत्वं च न छंदसः तद्भूतपृथिवीशरीरहृदयात्मत्वादयः

तस्माद्गायत्र्युपलक्षितं ब्रह्मोपास्यं प्राणस्तथानुगमात् ११ स्यात्तिको

षीतकिब्राह्मणोपनिषदि प्रतर्दनाख्यायिका प्रतर्दनो ह वै दैवोदा

सिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च तत्रार्थितेनेन्द्रेणोच्यते

स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मानं मामायुरमृतमुपास्स्वेति तत्र हि बलार्यालिंगं त

यो तत्रापि यः खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति एतत् प्राणस्य त

त्वान वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादि एतज्जीवस्य तत्र स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा

नंदोऽजरोऽमृत इत्यादिः इंद्रब्रह्मणा नेतद्वत एव प्राण इत्यनेन गतं तत्र हि नैवं प्राणश्रु

तिर्न्नता इह त्वश्रुतिभिन्नायत्नायोना निरूप्यते किन्तु तं स्वीकृत्यैव अनेकलिंगसंके

ब्रह्मलिंग

पलिंगादपि सन्निधिबाधः तदिदमुक्तं तदप्यप्रतिसंधित इति अपि च अभ्युपे
त्य वाक्यान्तरस्य ब्रह्मविषयत्वमिदमुक्तं न त्वेतदस्ति तत्र गायत्रीछंदोभिधायिसं
देहभेदप्युक्तं तदप्यप्रतिसंधित इति अप्यभिप्रायादित्यर्थः एवं प्राप्त उच्यते
सर्वनामप्रसिद्धार्थप्रसाध्यार्थविधानहानात् प्रसिद्धापेक्षित्वात्सर्ववाक्यमपक
र्षति २ तद्बलात्तेन नेयानीति ज्योतिर्लिंगान्यपि पूर्वं ब्रह्मण्येव प्रधानं हि ब्रह्म छंदो।
न तु ब्रह्म २ तत्परवाक्यान्तरस्थब्रह्मलिंगभान्ज्योतिःश्रुतिं बाधामहे किंतु तद्गुण।
बृंहितत्वच्छन्दस्त्वात्या अत्र ज्योतिर्यदत इति प्रथमपठितयच्छब्दोक्तमेव ज्योतिः पदेन
वृत्त्या यच्छब्दस्य प्रकृतवचनः अगत्यानुपात्तस्य मानबद्धत्वात् तस्य पूर्ववाक्यनिर्दि
ष्टत्रिपाद्ब्रह्मपरामर्शित्वात् लोकप्रसिद्धेरपि वाक्यप्रसिद्धिः प्रकृतिप्रति सन्निकर्षी
तृतीयेनैव एवं वाक्यस्य मपकर्षतीति तेन तस्य सर्वनाम्नो बलात्ज्योतिर्लिंगानि ब्रह्म
णेयवनेयानि दीप्यमानकार्यज्योतिषि तत्कारणत्वेनानुगते ब्रह्मणि लक्षणया
दीप्यमानत्वं व्याख्येयं सारूप्यं वा तो ध्येनाकाशेनानाकाशस्य ब्रह्मारोपात् अल्पफल
त्वमपि ब्रह्मोपास्तित्वे सव्यभिचारं अन्नादो वसुदो विंदते वसु य एवं वेदेत्यादौ अन्नाद
त्वादिफलावशिष्टब्रह्मोपास्ते रन्नाद्यप्राप्तिफलश्रवणात् न चाद्व्याधेयस्यापि
पाद्यत्वं रागादिवः परत्वायोगात् ज्योतिर्वाकोनास्ति प्रत्यभिज्ञेति वाच्यं अर्थतः
प्रधानं प्रातिपदिकार्थः तस्योभयत्र प्रत्यभिज्ञानात्तद्विशेषणविभक्त्यर्थभे

शा॰द॰ तेन्नतः पदार्थानांच वाक्यैकं प्रतीतमपि बाध्यते अत्र तावद्यावदस्मिन्शरीरे प्रा
१४ णोवसतितावदायुरित्याद्यध्यात्मसंबंधबाहुल्यदर्शनात्परावीदृशेतदनुपपत्तेः
मामेवविजानीहीत्याद्युपदेशशास्त्रदृष्ट्योपपत्तेर्नदेवतोपास्तिशंका अतएवाहि
भगवान्सूत्रकारोदेवतापदंफलश्रुत्वात्र प्राणोवतिरस्योपासनात्रैविध्यादित्या
हः तत्रस्यत्वात्तुनिर्विध्यादित्यवत्यत्र जीवप्राणब्रह्मणांनुसंभवति प्राणोस्मिप्र
ज्ञात्मानंमामुपास्वेत्युपास्यत्वेनोक्त प्राणप्रज्ञात्मनोयोवैप्राणः साप्रज्ञायावै
प्रज्ञासप्राणः सहह्येतावस्मिन्शरीरेवसतः सहोत्क्रामतइतिअभिधानाद्विवक्षनाद्ब्रह्मप्रा त्य:
णस्यप्रज्ञात्मनस्त्वजीवस्योपास्ययोर्भेदात् नचब्रह्मण्यभेदेहि विवक्षनंघटतेस
हमंष्टतिनिवृत्तिभ्यामनयोर्भेदसूक्तः योवैप्राणः साप्रज्ञेत्यादिना आनंदोजर
इत्यादिनालक्षणोभविष्यतीतितस्मात्त्रयाणामुपास्यत्वं नचोपक्रमोपसंहारे
करूप्यावगतेकवाक्यत्वाद्वाक्यस्यैकार्थपरत्वंवाक्यार्थावगमस्यपदार्थाव
गमजन्यत्वेनोपजीव्यादुर्बलत्वात् नचसर्वत्रैवंवाक्यार्थसंभंगप्रसंगः गुणप्रधा
नभूतपदार्थावगमस्यवाक्यार्थैक्याविरोधित्वात् अत्रवोक्तक्रमेणपदार्था
नांउपजीव्यादुर्बलत्वात् नचसर्वेसतंत्रत्वमित्येवंप्राप्तेब्रूमः वाक्यार्थबोधउद्दे
श्यः पदानांनान्तरीयकः पदार्थबोधएवंचवाक्यार्थस्यप्रधानता २ सत्यंप
दार्थावगमऽपायोवाक्यार्थबोधस्यतनुपदार्थावगमपरायणंएवपदानितन्मा

केवलवाक्यस्यकिंभवेत्‌ · लिंगितोलिंगमित्यत्रचित्यत्तेप्रागचित्तित्तं अनेकेषां
जीवादीनांप्रत्येकमनेकानिलिंगानीहमिलंत्ति नन्वयसंप्रायोपिसर्वेषांसमः
तत्रकिंलिंगंवलवत्‌ · किंसर्वाणिसमबलान्युतैकस्यैवलिंगितोलिंगंबलवा
न्‌ · यद्येकस्यतदापिकस्यलिंगिनः किंजीवादेनुतब्रह्मणइतीहचिंत्यते न
चैतन्मानगततएवप्रामाण्यइत्यत्रचिंतितंचिंत्ताचैवप्रामाणेस्मिन्सहात्मेत्युपक्रमात्‌
एषप्राणएवप्रज्ञात्मेत्युपसंहाराच्चैकामिदंवाक्यमेकस्यात्मस्यार्थः सचकइति
विचारेकार्यदेवताप्राणायोधर्माः कारणेब्रह्मणिसंभवंति तस्यकार्यैक
गतत्वात्‌ · नकारणधर्माः कार्येकारणस्यकार्यंतिरेपनुगमात्कार्यस्यच
माहात्म्यात्वादेवब्रह्मावद्धेदपितजीवधर्माब्रह्मणिसंभवंतिनब्रह्मधर्माता
स्मिन्निति एतत्पवल्लत्तद्धर्मापदेशादित्यनेनगतं तत्राहिसार्वात्म्यसर्वज्ञ
त्वविरहाभ्यांब्रह्मणिसर्वकारणेवगतेतत्पक्वत्वादिकार्यधर्मानीता इतिप्रका
रांतरेणवर्णयतातत्रसंशयः किंजीवप्राणब्रह्माणित्रीणिप्रत्यायनिश्चयस्यवाय ते
प्रतिपाद्यमितिपदार्थवाक्यार्थयोः परस्परंप्राबल्यदौर्बल्यानवधारणात्‌ पू
र्वत्रद्विविद्विवइत्यत्रप्रधानतभूतयर्थाभेदमाश्रित्यगुणमंतेप्रत्ययार्थ्यमेदो
नीतंएवमिहापिस्वतंत्रप्राणादिपदार्थभेदप्रतीत्यैतत्सापेक्षात्मेनगुणाभावा
क्यार्थप्रतीतियुक्तमन्यथानवतं तथाहि पदार्थविरूपेतत्वाद्वाक्यार्थस्यावं

शा॰द॰ स्मिँल्लोकेभवन्तितथेतःप्रेत्यभवतिसक्रतुंकुर्वीतमनोमयःप्राणशरीर
१५ इत्यादि तत्रसंशयः किमिहमनोमयत्वादिधर्मैःशारीरआत्मोपास्यत्वेनोप
दिश्यतेआहोस्विद्ब्रह्मेति मनोमयत्वादीनांप्रकृतब्रह्मणेरपेक्ष्यसापेक्ष्यत्वाभ्यां
पादान्तरत्वादेवतावान्तरसंगति तत्क्रतुमित्यादिवाक्येनाविहितात्क्रतुभा
वनां अवद्धसर्वमित्यादिवाक्यंशमगुणोविधिः १ शमगुणं विधिसंक्रान्त
त्वात्सर्वंखल्वितिवाक्यंनोपास्तिविधिपरंकिंत्वपितुसक्रतुंकुर्वीतेतिवाक्यवि
हितांक्रतुप्रवृत्तिमनूद्यतदंगत्वेनशमंविधत्ते तथाचपाठात्पूर्वमविहितस्यो
पास्तिकर्थमनुवदेदप्राप्तत्वादितिचेन्न सर्वंखल्वितिवाक्यस्यक्रतुमितिवाक्या
पेक्षोपजीव्यत्वेनपाठक्रमस्यार्थक्रमेणाबाध्यतयाक्रतोः परत्वोपपत्तेः ननुविधी
यतांक्रतुमितिवाक्येनोपासनानांस्यात्तत्सर्वंखल्वितिवाक्यात्प्राप्तंब्रह्मविष
यः स्यात् तत्क्रतुवाक्यस्यस्वगतंमनोमयत्वादिविशिष्टवस्तुविषयत्वेन
पर्यवसानेवाक्यान्तर्गतगुणविध्यर्थवादस्थब्रह्मसमाश्रयायोगात्तस्मा
न्मनोमयत्वादिविशिष्टजीवोपास्तिविधौपर्यवसितेपश्चाच्छमोविधीयत
त्रोपकंचान्यत्रोविशिष्टगुणकाक्रुद्धोपास्तिर्नोन्यपन्नाशिष्टब्रह्मणासंबध्यते
नचसर्वंखल्वितिवाक्यंब्रह्मपरमपितटस्थवाक्यासिद्धतादात्म्यानुवादेनश
मविध्यर्थोहिकवन्निगदार्थवादः नचान्यपरादप्यपेक्षितंब्रह्मग्राहकमिति

कं॰

ऽस्य निःफलत्वात् अपित्वेकवाक्यार्थावगमपरामिति तं नु पदार्थावगमेन विना न श
क्यत इति कर्तुमित्यन्तरात् दर्थमिवानमपि कुर्वन्तीति तेन प्रधानवाक्यार्थस्योपक्रमोप
संहारैकरूप्यावगमस्य न भंगः यत्तु भेददर्शनं स एष ह्येतावितीति ज्ञानक्रियाशक्ति
मद्बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्निर्देशः प्रत्यगात्मानमेवताभ्यामुप
लक्षयितुं अत एवोपलक्ष्यस्य प्रत्यगात्मन एकत्वमुपलक्षयितुं उपलक्षणयो
रभेद उक्तः यो वै प्राणः सा प्रज्ञेत्यादिना एवमुपलक्षितप्रत्यगात्मन इह ब्रह्म
त्वं बोध्यते स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरः अमृत इत्यादिना एवं चानन्यथासिद्ध
ब्रह्मलिंगानुसारतः एकवाक्यतया प्राणजीवलिंगोपपादनं ३ कारणध
र्मेणा कार्येऽनन्यथासिद्धब्रह्म एवोक्तिके वेति इति शास्त्रदर्पणे प्रथमस्या
ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् १ स्पष्टलिंगवाक्यानि प्र ब्रह्म
थमपाद उदाहृतानि द्वितीयतृतीययोरस्पष्टब्रह्मलिंगानि तत्र योरुक्तप्रायशः
सविशेषनिर्विशेषब्रह्मलिंगवाक्यविषयतया रूढियोगविषयतया भेदः
प्रथमपादे ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य कारणत्वसमर्थ्यासिद्धः सर्वात्मत्वादेकपजीवनाद्युत्तर
संदर्भस्य तदानन्तर्ये सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादिति सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शा
न्त उपासीत तस्मात् ज्जा यत इति तज्जं तस्मिन् लीयत इति तल्लं तस्मिन्ननितीति स्थिति
काले चेष्टत इति तदनिति यस्मादर्थ एव यस्मात्सर्वं खल्विदं ब्रह्म ततो रागद्वेष
विषयाभावाच्छान्त उपासीतेत्यर्थः अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरा

भा० ८ ब्रह्मतत्त्वपदप्रसिद्धवरणाच्च पूर्वाधिकरणेऽन्ते परमेश्वरस्याभोक्तृत्वोक्ते रिति तस्यात्ता
१८ किंनु जीवब्रह्मणोरुभयोरेवात्तृत्वमेव नन्वत्राहि इहौदनस्य भोग्यत्वप्रसिद्धेर्भोक्तृत्वप्र
16 गतं भोक्तृत्वंम्रत्युपसेचनत्वात्संहर्तृत्वं च गम्यते २ तत्र प्रत्ययमानुगतं भोक्तृत्वानु
सारेणजीवएवात्तात्रोपास्यः ब्रह्मक्षत्रादिविजीवस्यकार्यकरणसंघातो
भोगायतनतया भवति भोग्यः मृत्युरपि कस्यचिद्देहान्तराद्युपभुक्त्यादि भोजने
भवत्युपसेचनं अपत्युमृत्युपसेचनप्रवयाप्यसंकोचाय संहर्तृत्वमप्युक्तं न तो
जिरत्नादरति श्रुतेर्लौकिकप्रसिद्धेश्च निरस्ता स्यात् न परमात्मा तस्याविक्रिय
त्वादिति प्राप्ते ब्रूमः भक्तमोदनशब्दस्य भरव्याख्यैवचत्रु भोग्यता लक्षणायां त
तदारं भोक्तृत्वमप्यसंकोचात् २ ओदनशब्दस्य न भोक्तृत्वमित्यर्थः वेदलादावप्रयो
गात् अप्यभोक्तृत्वं तदपेतन्नहि भोग्यत्वारकभोक्तृत्वस्य संहर्तृत्वस्यैकनाप्य
यान्तत्प्याचावि शेषं मृत्यु रूपोपसेचन संनिधानाद्ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितविश्वस्य
वस्तुमाग्रे ओदनगतविनाशित्वगुणायोगेनोदनशब्दोक्तेर्नतत्संहर्तृत्वमित्तामे
तीयित स्वचान्तियोगिमायोपाधिकः संहर्ता गुहांप्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शना
त् २ ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे छायातपौ ब्रह्मवि
दो वदन्ति पंचाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः इत्यत्र बुद्धिजीवौ प्रतिपाद्यौ जीवपरौ
वेति संदेहः उभयत्र लक्षणाभावाविशेषात् ऋतपानकर्तृत्वं हि जीवेन सह

वा क्वाप्यनुक्तमनोमयस्यादिभिरपेक्षाश्रवणात् तस्माज्जीवोपास्तिपरत्वे प्राणशरी
रः समासः सर्वनामार्थः सन्निकृष्टमपेक्षते तद्भिन्नार्थोपि सामान्यतया
ज्ञाया निवर्त्तकः २ तस्मात् प्रत्यक्षितं ब्रह्म ग्राह्यमन्यपरादपि सत्यसंकल्पप्रमुखधर्माणां तथा
प्यार्थाः २ इह हि प्राणाः शरीरमस्येति बहुव्रीहिसमासः सर्वनाम्नोऽर्थ इवार्थोपिस्य च
सन्निहितत्वेन समासार्थे वर्त्तित्वस्येति सर्वनाम्नः प्रतीतिः सन्निकृष्टमपेक्षमाणा सर्वं ख
ल्विति सन्निहितं ब्रह्म प्राप्य पर्यवसिताभिधानात्तदेव विधीयमानक्रतुविषयं ग
मयतीत्युक्तमनोमयपदोक्ततद्भिन्नार्थः सर्वनामाकांक्षां शमयेत् सप्रपञ्चसद्भिन्न
पि: स्य विकारस्य प्रादुर्भावसाधारणसंनिधिस्थार्थत्वेन जीवात्मस्थापकत्वायोगात् मनः
प्रादुर्भावस्य च मनस्युपलभ्यमानत्वेन ब्रह्मण्यपि संभवात् एवं च मनोमयत्वादेरुपास्या
समर्पकत्वे सति विशिष्टोपासनया विषयत्वेनापेक्षितं ब्रह्म समभिव्याहारादपि वाक्या
त्प्रत्यभिज्ञायमानं ग्राह्यं तस्माच्च वाक्यशेषस्थानां सत्यसंकल्पादिधर्माणां पर्यायार्थतास्या
दिति नच ज्योतिर्विचारेण गतार्थत्वं तत्र हि द्युसंबंधः प्रत्यभिज्ञायकोऽस्तित्वात्र
तु शंकायां तद्भिन्नार्थसंदेहेनाधिगतेरिति अत्ता चराचरग्रहणात् २ यस्य च
ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ब्रह्म क
श्चिदोदनोपसेचनसूचितोऽत्ता प्रतीयते स किमग्निरुत जीव उताहो परमात्मेति
संशयः तत्र किमत्तृत्वं भोक्तृत्वं उत संहर्तृत्वमिति संशय्यते ओदनोपसेचनश्रवणा

छा॰ द॰ यत्वाभ्यां संशयः उपक्रमवशात् (इदं पश्चाद्व्याख्यास्यामः) व्याख्याताः नचाक्षिहापि
१७ एष क्षेत्रिरिति पुरुषो दृश्यत इति प्रथमावगतेष्वात्मानितत्कुरो घेतनाधिक
तानं यत्वो सर्वमित्यस्योपवर्णितं कृतत्या येनयन्नेव सर्वत्वब्रह्मानुपपद्यन्ते पू
र्वभिन्नतां विकल्पावित्यत्रजीवपरमात्मनोः प्रथमावगता विनिर्नदकुरो घेतनाक
प्रवेशादयः पश्चाद्व्याख्याताः नह्यक्षिगापियएषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते
इति प्रथमावगतेष्वात्मानितदकुरो घेतनाद्यस्तात्मयत्वादयः कल्पाकल्पावि
ष्कारव्येयाः इयंव भेदश्रुतिविशिष्टब्रह्मप्रकरणानात्तीति किञ्चाविना सर्वत्व
एव इति सर्वनामनो वृद्धिमारणा यनिवनतो मयनाद्विनाप्यविदन्नसंदेहो दृश्य
त इत्यस्य आत्माभिधायकत्वात् नत्वाहि एषदृश्यत इत्येतत्समन्वेषण
युज्यते परोक्षत्व लिङ्गतः प्राप्तानिविकल्पयुज्यते २ यच्चोक्तं यएषद्दृत्येनोक्त प्र
निष्पन्नाभिधाने हि सर्वनामपदसन्नी प्राप्यसन्निहितस्यार्थभिवत्वामभिध
त्ताणी २ इहहि दृश्यत इत्यस्मात्प्रागेव यएव इति सर्वनाम नीतिपर्यवसित
भिधाने सन्नीकृतं पंक्तिसेहितं मर्थप्राप्य पर्यवसितनामभिधानेस्यातां दृश्यत
इत्येतदपिसापेक्षं प्रकृतपदार्थं प्राप्य पर्यवस्येत् अतएव पदद्वयेन इष्टेषु गतावे
तन्मानि धन्न इति एवं सति दृश्यत इत्येतः प्रागेव प्रकृतस्य प्रस्तावात्तदुपक्रम
मेववावधस्य प्रकृतस्य च यार्थद्वयगत्वमेवतानस्यार्थनवा हि दृश्यत इत्यनुपपत्तिरित
प्रादिचातिपार्थमिराः स्थानं निर्दिष्टः यश्चक्षुषितिष्ठन्नित्यादिवेल्पादिरणी

वृक्षे रिव परमेश्वरस्यापि बुद्धिन्यायेन तलाद्वारिकां एवं नभलन्दनभशब्दस्य सन्निहित मन्तृपदा
नुसारेण नित्यवस्तुपरत्ववदिहापि पिबन्तौ शब्दस्य संहितगुहां प्रविष्टादिशब्दानुसारेण बुद्धिजीव
त्वं न च हि नियताधारता बुद्धिजीवसंभविनी नहि कृशात्मरूपयितुमुक्ता सर्वमेव परात्मनि
२ नियत हृदयगुहाश्रितत्वं हि परिच्छिन्नयोर्बुद्धिजीवयोर्युक्तं परमात्मा तु सर्वत्र वर्तते
स तु: शालग्रामे इव कमलना भक्तत्वाभिव्यक्तत्वेन सन्निहितमालय वृत्तिकल्पनां हि
मेयुक्तं अत्रोत्तरं ऋतपाने तज्जीवात्मा नाश्रितोऽस्या द्वितीयता प्रथमे रोचकत्वाल्लो
गानुबुद्ध्याविरूपया २ गोः साद्वितीया इत्युक्ते हि सवत्सेरा सजातीयेन सा द्वि
तीयताव गम्यते तद्वि विजातीयेनाश्वरादिना मादिरूपेण ताविश्यत्र जीव कर्म
फलात्मक ऋतपानवत्तेरिति श्रुतेन तस्या द्वितीय श्रुतेन तन्न न सजातीय ईश्वर
एव तात्वेतनता विजातीया बुद्धिः फलगुहाश्रितत्वं तत्र समाधिः प्रथमं साद्विती
यत्वे ब्रह्मण्यवगते सति गुहाश्रितत्वं वर्णमव्याख्येयमाविरोधतः ३ पिबा
त्राविति पदद्वयमपि परमात्मना साद्वितीयत्वे जीवस्य वाराजिमार्गेणावगतेर
ति गुहां प्रविष्टत्वं परमस्थानं प्रथमानुगतान्तसारेण शालग्राम हरिन्यायेन
व्याख्येयं सुकृतलोकवर्तित्वमपि छत्रिन्यायेन परमात्मनि गमयितव्यं एवं
छायातपत्वरूपत्वं जीवस्याविद्याश्रयत्वादीश्वरस्यानावृतबोधात्मकत्वाद्युक्तं
मन्तरेऽपपत्तेः ४ य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच एतदमृतम
भयमेतद्ब्रह्मेत्यत्र छायात्मा वा जलप्रतिबिम्बात्मा ईश्वरो वेति संदेहे विषयलोकिकत्वश्रुतौ
य

ग्रा० द० द्वितियमते साध्येनदेहाधनातं द्वितीयइतिचेन्न तथाहि तत्तद्देहादितस्यतल्लक्षणः
१८ कर्मार्जितमिति तर्हि तथ्यिति तर्हि परमात्मनोपि शरीरसंबंधाभावोऽसिद्धः तदि
च्छयाविद्यार्जितत्वेन शरीरादिजगतस्तेन संबंधात् न तृतीयेनु परमात्मानानित्य
ताश्रयोत्तुत्वादित्यत्रावेतनत्वमेवोपाधिः न च मुक्तात्मसु साध्याव्याप्तिः ते
षां परमेश्वरादैदेनपलानिष्ठेपात् अपिवात्रानित्यत्वस्यात्यंताभावसाधनत्वा
न्मुक्तात्मनां प्रागुक्तियतत्वान्न साध्येति बुविधते २ दृष्टांतपतीकृत्यानित्यत्व
साधनमागमविरोधश्चेति अदृश्यत्वादिको धर्मोक्तेः ६ अप्पुपायपातदत्त
रूमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपा
दं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः इत्यत्र किं
प्रधानमदृश्यत्वादि धर्मकं सर्वज्ञाद्धिवेकायाविर्दिश्यते उत जीवो देहाद्व्यति
रिक्तोऽभ्युदयनिश्रेयसप्राप्तयेनिरूप्यते किंवा[illegible]वप्रतिपाद्यत इति अदृश्य
त्वादिसाधारणधर्मदर्शनात्संशयः पूर्वत्र दृष्टत्वादिश्रवणान्न प्रधानमन्तर्या
मीत्युक्तं इह त्वदृश्यत्ववर्णादुक्तः प्रधानं भूतयोनित्वमपि तस्यैवायत्तः परिणा
मोविवर्तोवास्तु[illegible]पोपलभ्यते विकारजातानुसारूप्यं जडतानोपपद्यते १ जडं
प्रधानमेवातो जडयोनितः प्रतीयतां योनिशब्दो निमित्तं चेत्स्वकृतेऽपिकर्तृतेस
क्रिया २ नवि तदृश्यत्वादिरत्र परिणाममभ्युपेत्यापि परिणामसारूप्यायोग्या।

न्युपास्यत्वमुक्तं कथं ब्रह्महे न्युपक्रान्तमीश्वरं सर्वज्ञं न मनीविदितामिति नियंतारं
न ब्रह्मसंभवस्यादपि न च तत्रागमीनां त्रुत्वान्निवार्य वक्तृत्वेवाक्येन ब्रह्माभि
धानमिति युक्तं आचार्यस्तु तत्ते गानिर्वक्तो न्यायेनाभिरक्तशेषाभिधानस्याचा
र्यकृतत्वस्य निविदितत्वादिति अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् १८ परश्चलोकं
परमंचलोकं सर्वाणि भूतानि यो ऽन्तरो यमयतीत्यादि तत्रान्तर्यामी जीव ईश्वरो वेत्यस्याति
यन्तत्वासंभवसंभवाभ्यां संशयः प्रधानपदात्तवाक्यशेषगतद्रष्टृत्वाद्यसंभवेन द्रष्टृ
तो साख्येन तुष्टः एवं तत्र यण्वो दिशणीतिपरमात्मनः स्थानानिर्देशोपपादनाय यमयतु
षिनिषाद्वित्यादिस्त स्यैव स्थानव्यपदेशोऽहमात्मस्युक्तः अत्वाक्षिप्यते न त्याहि स्वक
र्मोपार्जितं देहमेवेनात्य नियच्छति तदादिरशरीरस्तत्र नान्तर्यामित्वं व्रजेत
१ ईश्वरो नानियन्ता अशरीरित्वात् घटवदित्युक्तं अशरीरस्तु जीवस्य शरीरनियं
तरि शरीरान्तरसहिते नैकान्तं अशरीरत्वमाशंक्योक्तं स्वकर्मोपार्जितमिति न
नियम्यातिरिक्तशरीररहितत्वं हेतुः किंतु शरीरेणाभोक्तृत्वेनान्वयः तदानुस्व
कर्मजदेहेनात्वात्मासंबंधवाने वत्तदेहत्वाद्वारेणान्यत्र वायवादिनियच्छतीति न
व्यभिचारइति न चाचेतनत्वमुपाधिः मुक्तात्मसु सत्त्वापि साध्ये ऽप्याप्यभावेन साध्या
व्याभिचारिति अस्माभिः दग्धमहोदेहेन्द्रियादिनियमेनास्य देहेन्द्रियान्तरं स्वकर्मोपार्जितेषु
क्षेत्रविद्यार्जितं जगत् २ किमशरीरित्वं यन्तेनानियंतृत्वाभावः नियम्यातिरिक्तदेहरहितत्वं
वा देहसंबंधाभावो वा देहभोक्तृत्वाभावो वा आद्ये नैकान्तः कर्तास्य तदाऽन्यशरीरा

श्रा.८. प्रत्यभिज्ञानाद्भूतयोनिरेवात्राद्दिश्यतीति निर्दिष्टेति वाच्यं अयमस्त्रानीयं सर्वज्ञ इति
२९ वाक्ये सर्वज्ञस्य ज्ञेयगुणोपादानात्व प्रत्यभिज्ञायमानत्वाभावात् येनाक्षरं पुरुषं वेद
19 सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति वाक्ये स्य ब्रह्मविद्याधिगमस्य पुरुषत्वा
भिधानाच्च यत्तु परिणामविवर्तयोः साप्याद्वैतिनिन्न विवर्तस्त्व अपूर्वतोयं व
ह्मणोपरिणामित्वः अनादिवासनोद्भूतो नेसारूप्यमपेक्षते इत्य ब्रह्मणोभोज वै॥
गत्यात्तु विवर्तः स च शंख पीतिमा दौ वैसदृश्येप्य स्तीति विवर्तमात्रत्व ऐलस्व
देहात्मत्वाद्यारोप्याधिष्ठानिजीविवैकात्त वैश्वानरोंत्राधारणाद्वविशेषात्
७ कोनआत्मा किं ब्रह्मेत्यात्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषितमेवनो ब्रूहीति
वोपक्रमप्यधकस्त्वर्यादीनां तेजस्त्वादिगुणायोने केकोपासनाविरूपा वैश्वानर २८
प्रत्ययांमर्कादिभावमप्युपदिश्य पाठ्यते यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिमानमभिवि
मानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते सर्वलोकाद्यान्नाद्यं फलं श्रुतं तस्य ह वा एतस्या
त्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो व
स्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोन्वाहा
र्यपवनमास्यमाहवनीय इत्यादिकिमयं वैश्वानरो जाठरजाठर परमेश्वर प्रत्य
ब्रह्मशब्दाभ्यामस्ति वैश्वानर शब्दाभ्यं च संशयः आत्मेति शब्दोपि लिंगमान प्रक
वानिसनेय के अयमग्निर्वैश्वानर इति यच्चित्र भाष्यकारेणाहृता गि
देवताजीव पूर्वपक्षउपन्यस्ताः तु उपक्रमसमाम्नातेषु प्राणाहुत्या धारत्वादेहस्य

तिनिराक्रियते २ ननु विवर्त्तसादृश्ययोः परिणामस्य तत्रत्य २ हान्नदितः २ गा हि हिमादेः
परिणामो रूपकादिर्हिमसदृश एव दृश्यते शुक्त्यादेर्विवर्त्तश्च रजतादिस्तत्सदृश एव जगत
स्त्वचेतनत्वान्न चिदात्मसारूप्यमतः प्रधानं जडं जडस्य जगतः प्रयोगोपि भूतयोनिर्ज
डपरिणाममानात्वान्न विवर्तमानत्वाद्धि मरुस्थलादिवदिति अयमस्तयोनिरित्यत्र योनि
शब्दो निमित्तार्थकत्यापि ब्रह्मणश्चेतनस्यापि निमित्तत्वाद् ब्रह्म वा भूतयोनिर्जीवो वेत्यनियमे
नास्त्वविपदः अत्रोच्यते नतावद्भूतयोनेर्जडत्वं यतः अक्षरस्य जगद्योनिभावमुक्त्वान
न्तरं यः सर्वज्ञ इति श्रुत्या सर्वज्ञस्य स उच्यते ३ तेनानिर्दिष्टसामान्यात्सत्यामित्रानतः
स्फुटं अक्षरं सर्वविद्धि भूतयोनिन चिन्तनं भवेत् ४ अक्षरात्परतः परः इति श्रुतिरुक्तव्या
ख्यातेमया अत्र प्रतीयते स्वकार्यापेणेना व्याकृतमक्षरं ५ अत्र ह्यक्षरं भूतयोनिप्रकृ
त्य वाक्यशेष यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च
जायते इति सर्वज्ञस्य जगद्योनित्वमुच्यते उपादानप्रायपठितायाश्च तत्सात्त्विनि
पंचम्या न निमित्तार्थमाशंका तत्रोपादानत्व प्रत्यभिज्ञयैकवाक्यत्वे सति वाक्यत्र
माणात् सर्वज्ञ एव भूतयोनिविषयोति यदक्षरं तत्सर्वविद्वेदित्युद्देश्यविधेय
भावः ननु यद्यक्षरशब्दवाच्यभूतयोनेः सर्वज्ञत्वं कथं तर्ह्यक्षरात्परतः पर इति ३=
सर्वज्ञस्य कार्यापेतयापरात्कारणादक्षरात्परत्वमुक्तं श्रुतावनाख्याता ६ अक्षरा
त्परतः परमिति अत्र वाक्ये क्षरशब्देन ब्रह्मणो भूतयोनेरुपादानत्वान्निर्वाहकम
व्याकृतमायाशक्तिः परस्पर्यायियोगहेत्वाभिधीयते एवमस्मादर्थे नचात्राप्याद

प्रा·द· नरात्मब्रह्म जीठठ्ठ परमात्म संदेहे किं वाक्यशेषगंतागतित्रेताप्रकल्पतादेर्जाठ

२· रःपरिरह्यतामऽकमह्रृत्वादेवीक्यशेषगतात्मपरमात्मेतिवाक्यशेषस्या

70 पानिर्णाप्यकत्वेप्राप्तेजाठरे समाधे व्यादग्नित्रेतादेः सकाशात्सगुणेष्व

श्रा॰ ८॰ प्रधानैकत्वमप्रमाणं योगगामिति मत्यन्त इति हि श्रुतेर्योगशास्त्रविहितं वहिरंगं य
7\ मादिकं अन्तरंगं च धारणादित्रयं ज्ञानं यथा श्रोधः श्राग्निमानं कण्ठ द्वितीयपंक्तौ तान
मित्यारभ्य पिशाचावास्तवोत्यंतलोलिखितः गोचर इति न्यायादिति प्राप्तोऽभिधीय
ते प्रधानादावतात्पर्यादप्रमाणमायस्थितिः तात्पर्यविषये योगे प्रमाविघ्न
८ पर्यवाधतः २ स्तन आत्मानि विवेतनिवेशाय प्रधानाघतादिरूपदाभासोत्वे
दितं विज्ञानमपेक्षत इति प्रमाणं योगे स्थितिः नवसा तत्र प्रमाणमप्रमाणं
च प्रधान इति युक्तं एकत्र प्रसरत्वात् प्रमाणानामपि प्रमाण्याः सर्वत्र प्रसरात् प्र
सरं न लभते नो हि पावकनकाचन मर्कटाः नाभिद्रवन्ति निता वापि पश्य वा वास्कन्दिनि.
वेशाभृभित्वेन अह्यते योगशास्त्रे भाव एव योगशास्त्रकृतो वदति मुणानां
परमतत्त्वं न दृष्टिपथमृच्छति यत्तु दृष्टिपथप्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकामिति
अतः प्रधानादौ न योगशास्त्रस्य तात्पर्यं किंतु योगे न च तात्पर्यविषय
याप्रमाणांशे तात्पर्यगम्ये पूर्वं प्रामाण्यमायहति मा भूत् अर्थवादा
श्राभिधेयेषु प्रजापतिवपोत्खननादि अप्रामाण्यमिति रूपपक्षादिष्वप्रमा
णं अत एव तत्स्थित्येकदेशस्य प्रधानादावप्रामाण्ये योगेऽप्येकदेशाप्रमाण्य
प्राका अर्थवादानां स्वाभिधेये अप्रामाण्येऽपि विधीनां प्रामाण्योपलंभात् । श्रवा
न्तरवाक्यानां हि स्वार्थबाधापेक्षत्वात् । वाक्यान्तराप्रामाण्येऽपि न वाक्यान्तरस्य प्रामाण्य

१

नुष्ठेयोपदेशस्यावकाशः स्मृतिः प्रधानादन्यत्रानवकाशेति चेतन्नजगदुपादानत्वं जगदुप
भ.र. दानत्वं प्रधानस्यामित्यानुपाचर्यत इति प्राप्ते ऽभिधीयते सर्वत्र क्रमानुरोधेन ब्रह्मणो वेदेतिः
स्मृतिः स्मृतिः कापिलतो जातानि देवोन्येदितिक्रमात् २ यथा स्वतंत्रं अद्वैतनृपापितं लौकि
कानां कदर्शितं क्रमेणौ वन्नृत्यन्तेनितस्वतंत्रा एवमीश्वरः प्राचीनस्वकृतान्त्राममकं ग.रु
ध्यानिंश्चयत्वेदं स्वतंत्रः क्रमेणोपगृहीतवर्णात्माववेदो ऽर्थप्रत्यायकत्वेन संस्कारा
रूढानियतक्रमो वेदस्तदर्थश्च युगपदीश्वरत्वानि परिस्फुरन्ति एवं न वेदकर्तृत्वोक्ता
नेहेतुः क्रमं वक्तुं संस्कारारूढवेदस्मृत्वानादृष्टा वेदवचनसंभवात् एतद्बुक्त
स्य कर्तृस्मरणां मन्वीश्वरान्नदर्थानुष्ठानदर्शनात्र श्वासितश्चाने श्वासवगम्यते
ततश्च स्वतः प्रमाणं वेदः कापिलस्तु श्रुत्यर्थज्ञात्वा भिन्नक्रमां स्मृतिं निरमि
मीते स्मृतिनि प्रामाण्याय यावन्मूलं भूतं प्रमाणं परीक्ष्यते तावन्न स्वतः प्रमाणम्
त श्रुत्यर्थानिश्चायितत्वात्तिनाधिरूढा स्मृतिः प्रबलप्रमाणबाधितार्थविषयत्वा
त्भ्रान्त्यादिमूलत्वेन सावकाशा स्मृतिविप्रतिपत्तौ च कल्प्यमूलाहि कापि
ली अन्यत्र श्रुतिमूलाभिः स्मृतिभिर्बाध्यत इति ३ एतेन योगः प्रत्युक्ता २
चेतनजगदुपादानत्ववादिवेदान्तानां प्रधानवादत्ववमीश्वराधिष्ठितं जगदु
पादानमित्ति वदन्त्या योगस्मृत्यासंकोचसंदेहपूर्वपक्षसिद्धान्ता वतिदिश्यन्ते अ
भ्याधिकाशंकातु श्रुतिसंवादतः सम्यक्ज्ञाने योगोपयोगात् मातं योगस्मृतिर्मा सा

श्रा.द: जगत्त्वब्रह्मप्रकृतिकमचेतनत्वादित्युक्ते कार्यस्य सर्वस्य ब्रह्मप्रकृतिकत्वस्वी
७२ कारात्तन्मध्येनासिद्धहेतुः ब्रह्मणश्च ब्रह्मप्रकृतिकत्वेन सपक्षत्वान्न वहे
तोरप्रवेशादसाधारणता प्रथमानुमाने च चेतनस्य सत्त्वमाकाशादुपादान
तायां समवायित्वमुपाधिः विपक्षे च सपक्षः साध्याविकलः पटस्यापि नत्वा प
ब्रह्मप्रकृतिकत्वस्यास्माभिरिष्टत्वात् तृतीये च कार्यत्वादिभिरनैकान्तः नेश्वरस
कलत्वाज्जगत्प्रकृतित्वं च तेषां एतेनाशिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ४ अनव
च्छिन्नब्रह्मणो वा च्छिन्नकार्यमुपादानमथ प्रकृतेरुपादानात्कार्यमहत्परिमाणा
नित्यनुमानेन सकोच संदेहः नेदत्वादुपदेशाविवक्षसंगतिः तथाहि वेदवि
परीतत्वात्सांख्यादिस्मृतीनिरन्तमूला एवं ब्रह्मोपादानवैपरीत्याज्जगन्मूलत्वेन
मूलत्वेहितितो महत्त्वस्य मन्नालभामिति पक्षे च बाधिका शङ्का तथाहि उपादान
स्यन्तत्वादेः पटादेर्न्यूनमानतः जगन्मूलं तत्त्वतो न्यूनपरिमाणं प्रतीयते च
टमारभ्य यावत्त्रसरेणु महान्तो वयविन स्तन्तत्तो न्यूनपरिमाणोनुपादाने
नारभ्यते त्रसरेणुश्च सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात् पटवत् यश्च त्रसरेणोरव
यववस्याणुकं तत्त्वात्त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः महदारम्भकावयवत्वात्तन्तु
वदिति अणुकावयवपरिमाणसिद्धिः न च तस्यापि मूर्तत्वादिना सावयवत्व
मनुमेयं तत्पाससीति नद्वयवानामपि सावयवत्वापत्तौ मेरुसर्षपयोरनन्ता

विशुद्धचेतनं ब्रह्म जगदुपादानमत्र भक्तिभाक् तेन प्रधानतादात्म्यात्प्रधानस्यैव विक्रिया ऽ पं० ६

मुपलभ्यते नच वेदविग्रहादिवत् तत्परस्मृत्यापि प्रधानादिप्रमेयं ब्रह्मोपादा
नत्वश्रुतिविरोधादविरोधाच्च विग्रहादेः तस्माद्योगस्मृतिरमानं प्रधानादौ मानं च योग
इति नाविलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् २ मैवं चेतनोपादानजगद्वादिसन्तत्वयस्य
गगनादिचेतनप्रकृतिकं द्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन संकोचसंदेहे वेदविरुद्धस्मृ
तेर्मूलाभावाद्मानत्वमुक्तं अनुमानस्य मूलं तु व्याप्तिपक्षधर्मतेति लोकसिद्धमतो नुमा
नैः समन्वयः संकोचनीय इत्युत्तराधिकरणस्तीमस्मृत्यधिकरणेन संगतिः
वेदविरुद्धार्थस्मृतेर्वेदवैलक्षण्यादतन्त्रत्वं तद्वद्ब्रह्मवैलक्षण्याज्जगदप्यन
न्मूलमिति निरन्तरसंगतिः संगतिः नथ्याहि प्रकृत्या सह सारूप्यं विकारेणा
मवाप्नुवन्ते जगद्ब्रह्मसरूपं चेतनातिनोनु स्याद्विक्रिया २ सुखदुःखमोहात्मकत
या जगदशुद्धमचेतनं ब्रह्म सत्यज्ञानादि परीताभिति सरूपप्रधानं प्रकृतिकं जगत्
प्रयोगः ब्रह्म नाकाशोपादानं चेतनत्वात् जीववत् औपाधिकजीवस्याकाशो
पादानत्वस्यासिद्धान्ते प्यानिष्टत्वान्न साध्यः सपक्षः आकाशो वा न चेतनप्र
कृतिकः द्रव्यत्वात् पटवत् सुखदुःखमोहावा जगदुपादानवर्त्तिनः सकलजग
दनुगतत्वात् सत्तावत् घटत्ववद्व्यभिचाराय सकलग्रहणं सर्वात्मना हि सा
मीप्ये प्रकृतीभरनाहत्वः ब्रह्मासत्ता जगत्यास्ति विलक्षणरूपत्वमाश्रिता ३ चेतनाया
विरहाद्ब्रह्मोपादानता न विभेदे वा जगतो सा धारणान्ना हेतोर्दृष्टान्तवैकल्पात् ४

[illegible]सदाशिवयोगे

शा॰ द॰ भिन्नता तस्मात्तयोरभेदेऽपि स्यादभेदः परस्परं १ तत्र भेदग्राहिप्रत्यक्षस्य निरवकाश

२३ त्वादद्वैतश्रुतिः सत्त्वाजात्यैक्याद्युपचारेणाजगदद्वैतबोधिका शब्दस्य ह्युपचारः

संभवति न प्रत्यक्षस्येति प्राप्ते ऽभिधीयते ब्रह्माभिन्नत्वं रङ्गादेरिति रजतभेदवत्

ब्रह्माभेदेऽपि भेदः स्यात्तथोत्य भोक्तृभोग्ययोः यो हि केनचिद्रूपेणाभिन्नास्ते पर

स्परमप्यभिन्ना इति न व्याप्तिः शुक्तिरङ्गादौ व्यभिचारादिति तदनन्यत्वमारंभ

णशब्दादिभ्यः ६ अंगीकृत्य भेदग्राहिप्रत्यक्षादेः प्रामाण्यं भेदाभेदयोः कार्यका

रणात्मकरूपभेदेन विरोधो वेदान्तानां परिहृतः इदानीं स्वीकृतं तत्प्रामाण्यं

तत्त्वावेदकत्वपर्यन्तं न दृष्टं श्रुतत्वादपवादेन व्यावहारिकत्वे व्यवस्थाप्यते तत्र

वेदकत्वे च प्रत्यक्षादेः तज्ज्ञप्रपञ्चस्य सत्यत्वाद्ब्रह्माद्वैतविरोधो व्यावहारिकत्वे

तु नेति तत्र प्रत्यक्षादिति वेदकं न वेति प्रत्यक्षादिप्रामाण्याद्वेदान्तप्रामाण्याच्च

संशयः तत्र पूर्वाधिकरणे भेदाभेदसमाश्रयेणापि विरोधस्य समाधानं कृतमेक

देशिनानद्वैतपूर्वपक्षीकृत्येह निरस्यते तथा हि वेदान्तैर्मतिनामायं समनुलितः

तथा कर्मकाण्डजादृः सप्रमाणभुत्पादकपापादवितथ्यपरमब्रह्मबोधासंभवाच्च सत्य

त्वादीरत्नायां श्रुतिभिः परिमाणे दाहृतैर्वेदगीतेरद्वैतस्याप्यभिन्नं भवति च पर

मंत्रस्याभिन्नप्रमाणान्न १ यदि ह्येकमेव वस्तु तत्त्वो नानात्वाभावाद्वैदिककर्मकां

डविषयो विधेयनिषेध्यादिभेदो बाध्येत लौकिकश्च भेदः प्रत्यक्षादिसिद्धोऽपि बाध्येत

३

वयवारब्धत्वेन समपरिमाणत्वप्रसंगात्तस्मान्न ब्रह्मोपादानं जगदिति न
भि॰ त्रापि दध्महो शिरस्तूष्णापि स्मृतिर्वा यदा वेदविरोधतः कापथ्यात्तत्वेनतथा
तोमत्ते वेदापवादित्वे आरंभेल्पान्महतुल्पान्महज्जन्माविकर्तृनियमोनाहि
अस्य स्यागिरिष्टदेशदृश्यतेत्वारोपदर्शनात् ३ यत्तु त्रसरेणवयवसावयवस्सा
वयवत्वानुमानं तत्र महत्त्वमुपाधिः अत एवानेन परमाणोर्निरवयवत्वं तथापि
नानित्यत्वं त्रसरेणुः कार्यावयवावयवः महत्कार्यारंभकत्वात्पटवदिति परमाणोः का
र्यत्वानुमानात् स्यादेतत् कार्यद्रव्यं चेत्परमाणुस्तर्हि सावयवः स्यात् घ
टवत् तथा चानवस्थायां मेरुराजसर्षपपरिमाणसाम्यादिति पात्तु
ति तत्र अयं हेतुः एतदन्यसावयवत्वरहितकार्यद्रव्यान्यः मेयत्वात्पटवदिति सि
द्धे निरवयवकार्यद्रव्ये स्पर्शवत्स्सूक्ष्मशौथिल्यम् तथा च निरवयवोपि
परमाणुः अत्यवगतं नित्यत्वात् तत्कारणाभावाद्दृष्टकारणानुपपत्तेः भोक्तृभेदवि क्रा
भागश्चेत्स्याल्लोकवत् ५ अद्भ्यपत्रलक्षणो जगत्सर्गवादि समन्वयस्य भेदग्राहि
मानाविरोधसंदेहे निरस्तस्य एवाधिकरणास्यानिदर्शोत्वेनापदेशास्यापेत्तत्वा
त्वे नैतास्य संगतिरिन्दुपदेशाभूतेनजाविलक्षणत्वादित्यनेन संगतिरभि
धीयते तत्र हि जगत्कारणे तर्कोऽप्रतिष्ठित इत्युक्तं तर्हि जगद्भेदे तर्कः अप्रतिष्ठित इति
तेन स्मृतेर्वाविरोधादद्वैतविरोधः तथाहि भिन्नानां भोक्तृभोग्याभ्यामभेदे ब्रह्म

शा・द・ नद्यतोत्पत्तिमिथ्यात्वज्ञानमिति कारणज्ञानात्कार्यस्य तत्वज्ञानसिद्धिरित्यर्थः
२४
परिणामाभिप्रायत्वेनुपपत्तेः कार्यस्यापि सत्यत्वाम्प्रतिकेत्येव सत्यमिति
कारणस्यैव सत्यत्वावधारणमयुक्तं स्यात्・ तत्रश्च परिणाममिह दृष्टान्तश्चात्यर्था
पत्त्या परिणामकल्पनातिरस्ता मृत्यास्त्वितिकेत्येवत्येवकारश्चाति विरुद्धाया
अनुदयात्परिणामस्वीकृतेत्विभेदः सत्य इति तस्य ताभेदलक्षणस्याभेदज्ञानेपि
भेदेनज्ञातः स्यात् पत्याच प्रयासस्य प्रतिज्ञाया अनुरोधेन गुणाभूतदृष्टान्तोवदत्यमा
णायुक्तारपेत्यविवर्जपदत्वयानेतव्यानिस्कलंतिः क्रियं शान्तमिति परिणामस्या
पि क्रियायाः साक्षात्प्रतिषेधादर्थापत्त्यनुदयः नेहनानास्ति किंचनेति कारणे
ब्रह्मणि प्राप्तस्य कार्यस्य तत्रैव प्रतिषेधाच्छुक्तौ तिष्ठि रजतस्यैव मिथ्यात्वमव
गम्यते श्रुत्यापि कार्यस्य कारणव्यतिरेकेणाभावोवगन्तव्यः कार्यस्य सत्वं स्व
रूपं धर्मान्तरधर्मो वा नाद्यः सत्वभावस्यासत्वविरोधात्・ नहिजानु घटः पटो
भवति न द्वितीयः यथासत्वं धर्मः तथा असत्वमपि कार्यस्य कारणव्यतिरेकेणा
भावोवगन्तव्यस्य कार्यस्य धर्म इति सत्वासत्वयोः कार्यदंडो येनतत्त्यान्नित्यस्य
कार्यत्वं न भवेत्・ तत्तृतीयः सत्वात्तररूपासत्वेतातेपि कार्यस्यासत्वे कार्यविरो
धित्वदिति चेत्・ विरोधित्वात्तेन कार्यस्य किं क्रियते असत्वमिति चेत्・ न हि तत्त्वपा
सत्वं जेघाविकल्पाहृष्वं अप्यकार्यस्यासत्वं न भवति किंतु कार्यमेवासद्भवति

साधन

नचतत्कृतं अबाधितासंदिग्धार्थानधिगतविज्ञानत्वस्य प्रमाणसामान्यलक्षणस्य
अन्यत्रादीनां कर्मकांडस्य च वेदान्तैरविशेषात् । इतरथा वेदैकदेशकर्मकांडवद्वेद
नान्तानामप्रामाण्यप्रसंगादेनैकान्तिकाद्वैतमेव वर्ण्य पदवाक्यप्रकरणादीनामलीकत्वा
त्तत्प्रभवमद्वैतज्ञानमसमीचीनं भवेत् । धूमाभासजन्यवह्निबुद्धिवत् । जन्मादि
सूत्रोक्तेश्वरत्वस्य सत्यत्वात्तत्त्वमीशिशितव्यभवेनात्तदुपपत्तिः ब्रह्मकारणा
त्वे यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादित्यादिनापि परिणामित्वेना
मृदादीनां दृष्टान्तत्वेनाभिधानाद्दार्ष्टान्तिकस्यापि ब्रह्मणः परिणामीतिगम्यते । ए
नैरैतद्भिर्भेदः सत्यः एकमेवाद्वितीयमित्यादिवाक्यैरद्वैतमप्यवगतं अतो
भिन्नाभिन्नं ब्रह्मप्रमाणात्सिद्धमिति नाविरोध इति प्राप्तेऽभिधीयते तत्त्वेष्वान्युप
अ॰ पत्तिभिर्व्युपगते द्वैतस्य तज्ज्ञालिगाः प्रामाण्यं व्यवहारकारिविषयं मिथ्यापि स
अ॰ १ द्वेधकं मायायत्तुरपीघरस्य पुरवतः स्वप्नस्यतीक्ष्णानतो दृष्टान्तैः परिणामधी
र्भ्रमः निर्ब्रह्मैकमेवान्ततः २ येनाश्रुतं श्रुतममतमित्यादिनैकविज्ञानेन सर्ववि
ज्ञातप्रतिज्ञायत्तत्सिद्ध्येश्रुत्या दृष्टान्त उच्यते यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृन्म
यं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं वाचयारभ्यते परं वस्तु विकारः तन्तुतत्त्वतो
स्तियन्नो नामधेयमात्रमेतत्तः यथा राहोः शिर इति शब्दज्ञानानुपाती वस्तुश्रुत्यो वि
कल्प इति मृत्तिकेत्येव सत्यामेवं मिथ्याभूतकार्यस्य कारणमेव तत्त्वं तत्त्वज्ञानवता

शा॰ द॰ त्रकार्यकरणानन्यत्ववत् घटाकाशाकल्पजीवानांमहाकाशोपमब्रह्मणोक्त
युक्तं तत्कृतनाकरणाद्यनुपपत्तिभिरादिप्यते तथाहि सर्वज्ञब्रह्मणोजीवैरभेदं
स्वस्यपश्यतः जीवादित्वात्कियास्वार्थस्यादेषान्तवयुज्यते २ यद्यपिजीवा
अविद्यावत्वात्परमात्मभावमात्मनोनानुभवन्ति अहितमापिहितभ्रमेण
कुर्वन्ति तथापिपरमात्मानोनात्मवस्तुदभिन्नाननुभव॰ इति॰ इतरस्यासर्वज्ञत्व
व्याघातात् तथाचायंजीवान्स्वस्वात्मनमेववधीयन्तन्सादुःखवकुलंज धः
गन्मत्रचेतनकारणकमिति प्राप्तेभिधीयते अवस्तुभावसंसारस्तेननास्ति
समकृतिः इतिपश्यतईश्वरस्यनहितमहितभागिता २ परमात्मनोदर्शन
क्रियाश्रयत्वात्जीवापिस्वरूपप्रकाशएवन्नाद्विषयेरणोपरकृतं यथास्थि
तमवभासयति अतःपश्यतइतिनिर्देशः उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्नक्षीरव
द्धि ६ ब्रह्मणोपादानमसहायत्वात्समतवदितिन्यायेतसमन्वयस्याविरोध
संदेहसंदेहेपूर्ववत्त्रोपाधिकजीवब्रह्मभेदात्कृतनाकरणादिदोषःपरिहृतः
इत्युपाधितोविभक्तमधिस्थातं अहितनास्तिईश्वरतात्मात्वाभावान्तत
आविचित्रकार्यानुपपत्तिः तथाहि॰ नानाजातीयकार्यान्मनसंभवि एक
स्मादाद्वितीयाद्ब्रह्मणस्तुवसंभवात् कारणवैजात्यंहिकार्यवैजात्यहेतुः
क्षीरबीजादिकारणजातिदादध्यंकुरादिकार्यवैजात्यदर्शनात्तवत्त्वेकस्माद्ब्र

५

सांक्रमात्र

(प्रयोगश्च पटस्तंतुनिष्ठं पटगतत्वात्सत्त्ववदिति ततश्च पट)स्य तंतुव्यतिरेकाभावः
एवं सर्वत्रापि देवं क) तत्र वक्तव्यं किं भावात्मकस्याभावमात्रत्वमुताभावस्य भावमात्रता
र्वत्र कार्यव्यवहारः प्रलीयते उत्तरत्राभावत्वात्रैच्छियेतेति भावाद्वैतापातश्चेति प्रयोग
श्च पटस्तंतुनिष्ठं पटगतत्वात्सत्त्ववदिति ततश्च पटस्य तंतुव्यतिरेकः भावः एवं सर्वत्र
तदेवं कार्यस्य कारणाव्यतिरेकेण गतत्वतो सत्त्वयुक्तिः सिद्धं कार्याद्वैत्यापत्तिः तन्मृत्ति
केत्येव सत्यमिति नचद्वार्ष्टान्तिकेऽपि जगत्तनुसंध्येयं तस्या जीवानामपि ब्रह्मा
व्यतिरेकस्तेन स्वरूपेण सत्त्वात् घटाद्याकाशानामिव महाकाशादेर्मात्रमारोपि
तं महांसीति श्रुतेः जीवत्वं ब्रह्मव्यतिरिक्तं जीवनिष्ठत्वात्सत्त्ववदित्यनुमानाच्च इत्थं
श्रुतिमूलत्वं वर्णते कार्यस्यापाताविकत्वे तद्देवग्राहिप्रत्यक्षादेरर्थक्रियासमर्थवस्तु
विषयत्वे बाधाभावात्तादृशवस्तुपरिच्छेदकत्वमेव प्रामाण्यं न त्रिकालाबाध्यदर्शका
रत्वमादिकारित्वं प्रत्यक्षादिभिर्न बाध्यते कर्मकाण्डस्यापि तादृशमेव प्रामाण्यं
नहि तदवगत स्वर्गसाधनत्वाभावं यागस्यानुपपत्तिसिद्धो न स्वर्गो न वालीनं यागमिथ्या
पि वर्गादिर्घ्यमागमत मागमनामित्यादिप्रयोगेऽसत्यबोधकं दृष्टं स्वरूपतस्तमप्य
निर्वाच्यमायातकार्यानीयत्त्वाद्युपपन्नप्रपंचस्य सत्यतां कल्पयति इतरव्यपदेशा
द्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ७ जीवाभिन्नं ब्रह्म जगदुपादानमिति वदन् समन्वयाद्वितो
हं ब्रह्म जगज्जनयेत्तर्हि स्वानिष्टं न सृज्जेदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति संशयः पूर्व

शा॰८॰ स्येनान्ताकार्योपादानत्वासिद्धिरित्यायेन विरोधसंदेहे पूर्वत्राधिकरणोक्तवी
रुद्ध्यन्यात्परिणामि ब्रह्मेति भूमेजाते सर्हितनिरस्यते कार्त्स्न्येन कार्यभावा
नैवब्रह्मानित्यं प्रसज्यते एकदेशेन तथाभीवब्रह्मसावयवं भवेत् १ सिद्धान्तस्तु
मायाभिर्विकृतरूपत्वं न कार्त्स्न्यान्नापि भागतः इतीति भाविना कार्यभावाद्यविर
किङ्कृता २ सद्वैपित्ता न्यूनहूर्णनात् १ मायाशक्तिमद्ब्रह्मणो जगत्सर्गाविद
नः समन्वयस्य मायावाशरीरस्येति न्यायेन विरोधो भवति नवाति संशयः अ
न्तर्याम्यधिकरणोक्तविद्योपाधिकत्वसंबंधे जगद्ब्रह्मणः सिद्धशरीरसाहित्यस्या
पि नियन्तृत्वसंभवश्च नः एतस्य शरीरस्य न मायासंबद्धता नित्यानालिप्यते योहिमा
याविनीलोकेने सर्वोपि शरीरिणः अशरीरस्य मायित्वं न व्यापकनिवृत्तिः
१ रज्ञान्तस्तु वाह्यहेतुं विना यहूनामायया कार्यकारिता ज्ञातोपि देहमायैवब्र
ह्मणा पत्ते प्रमाणतः २ मायाविनो यद्यपि शरीरिणस्तथापि वा ह्यसाधना
नपेक्षाः कार्याय प्रभवन्ति कुलालादयस्तु न तथेति वैचित्र्य एवं शरीरसाविना
पि मायाब्रह्मणस्तु यदिपुनरन्यत्रह्म स्वशरीरस्य मायावत्त्वेन ब्रह्मणिप्रसाध्य
ते तर्हि कुलालादिष्वदृष्टवाह्यहेतवपेक्षितकार्यत्वेन मायाविलक्षणाव्यभिचारेणतु
वाह्यहेतुमन्तरेणमायया कार्यत्वप्रतीतेर्नानुमानमिति चेत्. तर्हि ब्रह्मवाद्यपि शरीरस्मा
तदेवीव मायायान्त्रिकं मतं प्रमीयते ने न तस्य कार्यकरणं न विद्यते परास्य शक्तिर्वि
विधैव श्रूयत इति समानं नप्रयोजनवत्त्वात् ५ परिहृत्य ब्रह्मणो जगत्सर्ग

स्तत एकजातीयमेककार्यं जायते तथैवैकजातीयं सर्वं युगपदुत्पद्यते तत्कस्मात्कारणा
त्कार्यक्रमयोगात्सामर्थ्यस्याविलक्षणत्वादनुपपत्तेः नच सहकारिसंनिधानात्क्रमोत्पत्तिः क्र
मिकैर्युगपत्तया ब्रह्मणः सहकारिसमवधानासंभवात् तस्मादेकमद्वयं ब्रह्मकारणमित्यु
पादानव्याघातादिति प्राप्त उच्यते अपि चैतत्तत्त्वतोऽप्रतिपन्नं तत्त्वावच्छिन्नत्वाद्दिशाज्ञानमित्ययुक्तम् अना
नाकार्यकरं कार्यक्रमो विद्यादिशक्तिभिः २ किं तत्त्वतोऽन्वयपादनत्वमोपाद्यमुक्त्वा
नत्वतः ग्राह्यस्य प्रसंगः उत्तरादिभिः सत्कस्यैव यदिकालाद्यादिवस्तुधर्मविज्ञान
तानिमित्तमव्यभिचारित्वसहकार्यभावादनुपादानत्वं ततः देशकालादिधर्मभेदा
दः तत्पृथिव्यादेर्जातरसाधनाघटपटादिपरिवासवसेन परिणामस्तो
ऽप्यन्तरधर्मस्ततसहकार्यभावो हेतुः सोऽसिद्धः योऽविद्याविषयानुगतस्य प्रह्व
धर्मस्य संभवान्नहि यथा च स्वप्नवद्दृष्टविचित्रकार्यं जनयिष्यति अविद्या
तच्छक्तिवैचित्र्यादेव कार्यक्रमः संभवी एकस्मादपि वह्नेर्दाहपाकप्रकाशादीना
मेकस्याद्यकर्मणः संयोगविभागसंस्कारारम्भसमुदायद्वानेकानेककार्यं लौकि
कत्वकार्यभेदे यदि चैतन्नत्वे सत्यनेकका ह्येतावति ततो देवादिभिर्व्यभिचारा
त्तेषामपि तत्सहकारिनिरपेक्षाणां नानाविधसृष्टिसंपादकत्वं तथाधिष्ठा
तृत्वस्य मंत्रार्थवादादिषु दर्शनात् अत्र च वदन्ति दृष्टान्ते नास्त्यायस्योपादान
त्वं स्वभावितं देवादिदृष्टान्तेन वा सहायस्याधिष्ठानत्वमिति तत्तत्प्रसादितोऽपि
रवयवत्वशंकाया वा ९ निरवयवाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदतः समन्वयस्य सावयव

शा॰द॰ कथं वः ब्रह्म च विषमं सृजतीति व्याख्येत समन्वयस्य विरोधसंदेहे पूर्वं लीलया
सृष्टत्वं कृत्स्नप्रसक्तौ नीसेवत्यसापेक्षत्वसंभवमुपपत्तौ असत्वप्रसंगाद्विरपेक्षत्वे च
रागादिमत्त्वमित्याक्षिप्यते धर्माधर्मजनितेनाशः कारयित्वात्तयोः फलो
सुखदुःखे सृजत्यागांध्यासंहारको भुवनः १ कांश्चित्सुखिनः कांश्चिद्दुःखि
नः सृजतीश्वरः पक्षपाती स्यात् कथं चांतःकरणवान् निरंकुश
हृदङ्किविधायकत्वसंभावयति बहुधर्मा धर्मापेक्षत्वाद्दोषरहितेन कर्त्ता
वानांनिष्कारणविषयस्यापक्षपातीनिर्वाह्यमेवकांश्चिद्धर्मंकारयित्वा
सुखिनः सृजति कांश्चिच्च धर्मं कारयित्वा दुःखिनः सृजत्यपि तद्वत्
स्यापक्षपातः प्रलयस्तमयेकस्य स्वस्यप्रजासंहारणान्न घृणित्वमादि ३
त्यायाम्निपतत्यधिकृतत्वादिति धर्माभिधीयते विषमं सृजतीश्वरो
जगत्स्वरागाद्यभिभूतत्वादित्यपि प्रकारान्तरेणान्यैर्भाष्यकारैः साक्षिप्य
क्रियतेवकारयेत् २ अपतोऽसिद्ध एव एवसाधुकर्मकारयतिनेयमे
भ्योलोकेभ्यउन्निनीषत एषउएवासाधुकर्मकारयतितयमधोनि
नीषत इतिकारयित्वा पूर्वकर्मापेक्षामभिव्यक्तयतो पुण्यःपुण्ये
नकर्मणाभवतिपापःपापेनेतिन्यायाच्चितरकर्त्वमपीश्वरस्यापे
क्षानिरवद्यमिति सदपि विषमसृष्टिविधायकत्वमितिरक्षणमत्र युक्तम्
उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च कर्मापेक्षयादौ नीकारयतिकर्माणि

वादिसमन्वयस्य ब्रह्मसु विनाप्रयोजनेन सृष्टजातिकुप्रमत्तवेननत्वात् · संमतवदितिन्या
येनवाधसंदेहे पूर्वपक्षमाययाकारणत्वं ब्रह्मणाउक्तं तत्स्वप्रयोजनमन्तरेणानसंभवति
माययाविनापिकार्यनिर्माणस्य कौतुकमद्दर्शनेन द्रव्यलाभादेः प्रयोजनस्यद
५ ष्टत्वात्क्रियान्तीप्यते कालोद्देशेन कार्यत्वेप्रमाणोक्तानुहोत्पन्ना अनुद्दिश्यजगत्सर्ग
उन्मत्तनरकल्पना समाधत्ते लीलावदिति सहृयावेष्टा अनुद्दिश्यफलं यतः
अनुत्मतौर्विष्य चैतस्मात्सव्यभिचारिता २ यद्यपिलीलायामनुतिष्ठ्यादिः
सुखमस्तीति तथापितदुद्देश्यमासकामानां राजादीनां सुखोल्लासात्स्वक्री
डायां प्रवृत्तिदर्शनात् · प्रयोजनप्रार्थनापारिक्लिष्टप्रतिबन्धनात्तीविशिष्टक्री
डायामनुत्पत्तिमनत्वात्तस्मात्सप्रथमासयोः पुत्रात्त्वेप्रयोजनत्वाभिसंधान
नवानयोभिन्नत्वयुक्तं उपयोगिरूपप्रभवेन त्याभावेपिभावात् · तथा
वप्रयोजनोद्देशसाध्याभाववदयान्तलेनप्रवृत्तिवरूपहेतोरपितत्राभा
वात्व्यभिचारः ३ निवाचसुखप्राप्तावपिचैतन्यानुभूतेः अन्यथाप्यस्तत्रयदि
विश्वासस्य श्वासप्रसंगात्तथाप्याह हिकोपत्यादिप्रवृत्तिरुन्मत्तफलोद्दे ३
शः नकुर्वीत वृथाचेष्टामिति च धर्मसूत्रकृतां प्रतिषेधस्तदभावविति विवर्यः
स्यात् · तथोन्मत्तान्यत्वेनन्यस्तत्वसमर्थ्यते चिन्तद्दर्पविधानदलक्षणानाद्युपाचैः
वैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वात्तथाहिदर्शयति ३ योविषमसृष्टिकारिसा

प्रा॰द॰ दयउपत्यस्फेतेनेपरिहृताः २ इदानीं वेदतैरपेक्ष्यमाणप्रधानादिसिद्धियायानुमाना
न्यभिधीयन्तेतान्यस्मिन्यादेनिरस्यस्तोचेतनप्रकृतिकंजगदितिप्रतिपादयन्तो २
वेदस्यसांख्यीयानुमानेनप्रतिरोधसंदेहेप्राप्तेनावत् । स्वत्वडुःखविषादैर्हिभावाः
प्रत्येकमन्विताः तस्मात्तेतदुपादानाः परिणामादिभिन्नत्वात् १ येभावायैरनेक
वृत्तिभिः प्रत्येकमन्वीयन्तेतेतत्प्रकृतिकाः यथामृदन्विताः शरावादयःसमन्वी
यन्तेचचैतदाराः प्रज्ञावतीतत्यावेधैः स्वत्वडुःखमोहैश्चैतस्यतस्यप्रीतेःसयली
तांतनोडुःखोदयात्मेवस्यतामलभमानस्यमोहरूपविषादस्यात्मज्ञावत्ता
शु॰ वव्याख्यातमशेषंजगत् रूपादिव्यभिचारस्वारस्यार्थमनेकवृत्तिभिरि
त्युक्तेकदेशुव्याप्त्यानुगतनवबुद्धिविषयेष्वनेकान्तानिवृत्तयेप्रत्येकमित्यु
दितं नहिप्रत्येकंतेभुवनमितिमाति प्रयोगः स्वत्वडुःखमोहाः कार्यगणा
प्रकृतिकत्वत्वाप्यन्तुमीयन्ताहिसत्वादीनां पृथक् २ प्रकृतिकत्वमितिचेत्
नावस्तसंसृज्यमानवस्तुप्रकृतिकेपरिमितत्वान्मृत्सलिलादिसंसृष्ट
वत्तकमिरारब्धमिवांकुरादि प्रकृतितःप्रकृतेः कारणकार्यविभागप्रदविभा
गाद्वैश्वरूपस्येत्येतान्यनुमानानि सत्कार्यविचारिणा कारणशक्ति
विद्यमानविषयाविषयित्वात्स्यानवत् । कारणत्वंविद्यमानप्रतिकंस वेति
प्रतियोगिकत्वाद्वाद्व्यत्ववत् प्रलयकाले कार्यवत् कालत्वात् स्थिति
कालवत्स्वगतमानत्वात्रयमः गुणानांप्रकृतित्वेस्यात्मायया सिद्धसाधनं वे।
ततेन । नाविद्यानेतेषांत्तोविकृतिप्राप्तौ २ किंसत्वादीनांकार्यत्वेपित्वेनप्रकृतित्व

वेत्कं व्यवस्थास्त्वनुमोदनीया अपि चाविषमत्वस्य त्वेन रागादिमत्वं
चानमेयं ईश्वरस्य निरवद्यत्वाद्विषमत्वस्य तु तदभावः आद्यमनुमानं निरवद्यत्व ख्या
तीनकालाद्वितीयं वस्तु सृष्टिपूर्व्वत्या नच प्रलयसमये संहारान्निर्घृणत्वं सालिसमस्तका
रागाः= र्यैर्फलं निरोधाय प्रवर्त्तिः नचकर्मापितयास्थितिलयकार्ये त्वेश्वरता हि सेवाधये
तु फलप्रदः प्रभुः प्रभुर्भवतीति तस्माद्वैषम्यं दमर्षोवं सर्व्वधर्म्मोपपत्तेश्च ३२ निर्गुणब्र
ह्मणो जगदुपादानत्ववादि समन्वयस्य यन्निर्गुणानित्यदुपादानं गंधवदिति न्याया
येन विरोध संदेहे नवत विषमंस्त्र सूत्रं प्रत्यपत्तिर्नैकान्तं नत्वगुणत्वमनुपादानत्वो
मृदादेः सगुणस्यैव प्रकृतित्वोपलंभनात् अगुणं ब्रह्म जगत उपादानं न युज्यते
१ ब्रह्मनोपादानं निर्गुणत्वाद्गंधवदिति प्राप्तेभिधीयते भ्रमाधिष्ठानतास्मा
भिः प्रकृतित्वमपेयतो निर्गुणोप्यात्तिजात्यादौ सेति सव्यभिचारिता २ नाहि मृ
दादेरपि तत्वतः परिणामोस्ति नत्परिणामस्य घटादेः सत्वासत्वयोः स्वरूपधर्म्मा
त्वविकल्पाभ्यां तत्त्वनिर्व्वाच्यत्वस्यारंभणाधिकरणे प्रतिपादितत्वात्तस्मात् घटादि
कल्पनाधिष्ठानत्वमेव मृदादेरुपादानत्वं न त्वारंभकतयोपादानत्वपि ब्रनित्यत्वा
न्यायोपत्त्वाद्यारोपादस्याधिष्ठानत्वमित्यनैकान्तिकं अगुणत्वमनुपादानत्वे ३ इ
ति दर्शितो द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः २ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं पूर्व्वस्मिन्पा
दे सांख्यादिभिः प्रधानादिपरत्वेन वेदान्तव्याख्याने ग्राहकत्वेन येन्यायाविलक्षण
त्वा॥

शा॰ द॰ चित्त्वं किं न स्यादास्य संदित्य आरंभणाधिकरणे निवेदितं महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरि
मंडलाभ्यां २ चैतन्योपादानकं जगदिति वदतः समन्वयस्य कारणागतो विरु
णः कार्यं कारणत्वावात्तर जात्या स्व समानजातीयगुणान्तरमारभत इति साध
यतो वैशेषिकानुमानेन प्रतिरोध संदेहे पूर्वं प्रधानकारणत्वं यानुगम
नत्म क्षणिकाभिः कृतं तर्हि प्रबलवैशेषिकगुणान्वितं तन्मे तत्वयानुपादानक
मपि जगद्भवतीति प्राप्नोति अस्य स्वपक्षे न्यायविरोधपरिहारपरस्य स्फुटोति
पादसंगतिपीठिकारणं वर्णितावात्तर संगतिलाभाद्युज्यते ननु ब्रह्म चेत्कारणं
तोयामि तद्विशेषगुणान्वितं जगत्स्याल्लोके समानत्वस्य बद्धप्रकृतिर्भवति
१ ब्रह्मनगगनः प्रकृतिः गगनगतविशेषगुणान्यान्तर जात्या समानजा
तीयेन विशेषगुणेन रहितत्वात् घटवत् घटप्रति बंधोत्तरमुच्यते पर
माणुमात्र परिमंडलत्वात् परमाणुके करोति परिमंडलता परमाणुकारणत्वात्च
महति त्र्यणुके जन्यते तद्वदणुतामपरां २ एवं वैशेषिकाणां मते यथा
परमाणुभ्यां परिमंडलाभ्यां द्व्यणुकमारभ्यते न स्यात् अणुत्वं परिमाणं
द्व्यणुके वह्निभिस्त्र्यणुकादि महदारभ्यते न बहुत्वं परमाणुभ्यो महदार
[illegible] प्यासातीति घटस्यापि बहुभिः परमाणुभिरारब्धत्वप्रसंगे कंभमगु
समवेत नरं कपालशर्करादयो नोपलभ्येरन् तेषामनारब्धत्वात् परमाणुनां

मात्रंसाध्यंउक्तंचेतनानधिष्ठितप्रकृतित्वमाधेयसिद्धसाधनं - त्रिगुणात्मिकायामायाया।
ईश्वराधीनायाजगत्प्रकृतित्वाभ्युपगमात् द्वितीयेसमवायित्वहेतोर्विरुद्धत्वंघ
टादिषुसमवायिनांमृदादीनांचेतनाधिष्ठितत्वव्याप्तेः तथाचविमतंचेतनाना।-
धिष्ठिताचेतनप्रकृतिकंनभवतिकार्यत्वात्कुंभवदितिसत्प्रतिपक्षत्वं सु
खादीनामात्मनिष्ठत्वात् घटाद्यन्वयित्वस्यचासिद्धत्वं सुखादीनिमित्तत्वमेव
चपभावन्यादीनांतुतदात्मत्वमनुभवविरोधादिति परिमितत्वमपिसंसृ
ष्टवस्तुप्रकृतिकत्वंनसाधयति देशतः परिमितत्वस्य नभसव्याप्तेः कालतः
परिमितत्वस्यात्मन्यैकान्त्यात्कालतः परिमितत्वस्यसाधकत्वेन सोपाधि
कत्वात् नानावस्त्वारब्धस्यांकुरादेः सर्वस्यसावयवत्वात् - नचास्यसाधकबा
प्तिः क्रियादौतदनुमानेबाधात् विपक्षत्वमप्यनित्यादित्वानैकान्तमनीता
देरपिवर्तमानत्वेऽनित्यादित्वानस्यनिरवलंबनत्वापत्तेः सर्वस्यैकत्वकर्तृ
मानत्वापत्तेः सप्रतियोगिकत्वमप्यभावे सव्यभिचारः अभावोपिहिस
प्रतियोगिकोनचाविद्यमानप्रतियोगिकोव्याघातात्कालत्वादिति हेतु
रप्यबाधितविषयः प्रलयेकार्याभावस्यधर्मिग्राहकप्रमाणप्रमितत्वात् नेवा
नभिव्यक्तिर्वाकार्यस्येतिवाच्यं अभिव्यक्तेरपिकार्यत्वेनसत्त्वेऽनभिव्यक्तिर
बाध्याघातात् असत्त्वेकार्यस्याप्यसत्त्वापत्तेः अस्माकंतुसन्नसदेवकार्य।

२८

शा॰ द॰ टादिषुसर्वत्रतंथोपलब्धेः पार्थिमाँडल्यादिषुपरिमाणसाधारणमस्या
नारंभकत्वेपिनदोषइति उच्यते यथाणुसाधारणाणुत्वंत्वादिगतंमह
त्वपरादौकारणेकार्यसमवायान्महत्वान्तरमारभंते एवमणुकमह
महत्त्वंह्रस्वाणुकारब्धद्रव्येणुत्वान्तराणिकिमितिनारभंतेकारणेकार्य
समवायाविशेषात् भोगातिशयार्थंभगवान्स्वाचिन्त्या धारणाण्वा
स्याप्यनारंभकत्वमितिचेत् नः तर्हितापन्यत्रविशेषगुणानामा
रंभकत्वेपिब्रह्मचैतन्यानायाज्जगतिसर्वारंभशेषशेषविज्ञावाभावप्रस
ङ्गः समाभ्रादित्यावाणादौचैतन्यनारभ्यतेजीवेसुषुप्तसम्प्रतिवि
वविकल्पेषुब्रह्मचैतन्यानुवृत्तिर्ध्यनतइतिसमानं तदुक्तंवार्तिककारैः
नमः प्रधानतंत्राणांचित्प्रधानाश्रितान्मनां परःकारणतामेतो
तिभावनांह्रालकर्मभिरिति यथाविशेषगुणत्वमापिनिर्वक्तुं
नशक्यतेतस्योपपणाद्वितंवेदान्तकल्पतरो उभयपक्षेपिवकर्मचित्त
दभावः २ याविब्रह्मणोजगत्सर्गंवदनःसमन्वयस्यपरमाणुरवंज
गादितिसाधयतानुमानेनप्रतिरोधसंदेहेस्याधिकरणस्यप्रास
ङ्गिकेनानन्तराधिकरणेननसंगतिरितिव्यवहितेनोत्थापितो प्रधानः
चेतनानाधिष्ठितत्वान्न कारणं चेन्न अणुवत्तदधिष्ठितोभवतुकारणं ९

र्हि

न घटावयवानामतीन्द्रियत्वात् तस्माद्व्यणुकादिप्रक्रमेणैव महदारंभः तत्र त्र्यणु
कद्व्यणुकाद्व्यस्यारंभः वैयर्थ्यप्रसंगात् तदपि हि द्व्यणुकमेव भवेत् कारणबहु
त्वमहत्त्वप्रचयविशेषेभ्यो हि महत्त्वस्योत्पत्तिः न च द्व्यणुकयोर्महत्त्वमस्ति
नापि बहुत्वं न च प्रचयविशेषः अणुकावयवानामनवयवत्वेन द्व्यणुकयोः
प्रशिथिलावयवयवसंयोगवत्त्व विरहात् तस्मात्त्र्यणुकारम्भद्रव्येणापि
२७ द्व्यणुकवदणुनैव भवितव्यं तथा सति भोगातिशयाभावाददृष्टनिमित्त
त्वाद्विश्वनिर्माणस्यादृष्टस्य च भोगहेतुत्वाद्व्यणुकारम्भद्रव्यानिमि-
त्तभोगस्य च त्र्यणुकेनैवासिद्धेर्न त्र्यणुकाभ्यां कार्यमारभ्यते अतस्त्र्यारं
भ एव तत्वाद्यवकुम्भे द्व्यणुके त्र्यणुकादिमहदारम्भव्यवस्थासिद्धिः हि
त्र्यणुकेष्वणुमहत्त्वजातेः बहुत्वं महत्त्वं च भोगातिशयहेतुरिति तत्र तेषां
परमाणुगतं पारिमाण्डल्यं त्र्यणुके पारिमाण्डल्यमपरमारभते त्र्यणुक
गतं वाणुत्वं महित्ति नाणुत्वान्तरमारभते एवं ब्रह्मलगन्नैव तत्त्वमपि जग
गति चैतन्यान्तरं स्यते ननु विषमामिदमुच्यते चैतन्यं हि विशेषगु
णास्तस्य कार्यविशेषगुणान्तरारंभकत्वं शक्तिस्तत्कारणविशेषस्य
गुणस्य च कार्ये सजातीयविशेषगुणान्तरारम्भे न व्यभिचारः तं उप
रंभे

व
प्रा॰ द॰ वस्थामपहायद्रवावस्थामापद्यते नतत्रावयवविभागः सत्वपिद्रवत्वे
कारणानांपरमाणूनांभवनात्तेनतदभावेनद्रवत्वानुदयप्रसंगात् एवंक
ठिनेकाठिन्येमपद्यमानावापिनावयवसंयोगापेक्षापरमाणुकाठिन्यो
नद त्पत्तौभावात् नचपरमाणुद्रवत्वोत्पत्तिमंतरेणकार्यद्रवत्वोदयः तद
पादेरपितत्त्वोदयप्रसंगात् यथावकार्यद्रवत्वात्परमाणौद्रवत्वक
ल्पना एवंकार्यकाठिन्यात्परमाणौकाठिन्यपरिकल्पनं तस्माद्यदे
कंकनकंभवयवसंयोगमंतरेणकाठिनंतत्वाग्निसंयोगा
दवयवविभागमंतरेणद्रवावस्थामापद्यतेतस्यापिस्वरूपेदानुप
ण न्नद्रव्याणिघटाद्यवस्थयाजायमानानामुपादानानितदात्मकत्वा
नुभवकार्याणिरिणतादात्म्यस्यप्रत्यक्षानि विद्धानित्वप्रयोजनत्वात्
जनकत्वमात्रेणकपालादेःप्रत्यक्षान्विकुलालादेरपितत्प्रसंगात्
समवायस्यपृथ्वीत्वेनप्रत्यक्षानिविकान्निवामप्रयोजकत्वात् तस्माव
कारणानांसकलकार्यानुस्यूतत्वात्महत्कार्यव्यापकत्वादलं एवंजला
द्यवयवसंयोगरहितमपिमहदपिगगनाद्यवस्थामापद्यतेऽवयवविभा
गरहितमपितामवस्थांसंहरण्सुदरादिवकतदसगततेपरगाप्रलयेवानिवर्ततेन एवंका

ननुत्र्यद्वारब्धं महदिति यमभेन एतेनाशिष्टापरिग्रहाशङ्कयाधिकतरोक्तः कथ
मिह परमाणूपादानत्वस्य प्राप्तिः उच्यते विवर्त्तत्वे सीयानपि महतः संभवती
ति तन्न साधितमिति एतु लोके विवर्त्तत्वेनाप्राप्तिरूपमपि महतोल्पमुद्देशेनैकि
मितिसमर्थ्यते तथा च भाष्यं यदा त्वयमत्र विशेषसामान्यात्मकं कारण
विशेषवद्द्रव्यस्यानारमापद्यमानमारम्भकमभ्युपगम्यते तदा घटकावि
न्यविलसनवन्महत्त्वस्याविलयतेनापि विनाश उपपद्यत इति तत्र
अनेकद्रव्यसंयोगाद्द्रव्यमुत्पद्यते यतः एकस्माद्द्व्यणुकाद्द्रव्ये नाम उत्पत्तु
मर्हति अत्राद्यं कार्यं संयुक्तानेकद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वात् घटवत् आ
द्यं च कार्यद्रव्यं द्व्यणुकमिति द्वेन तदारम्भकौ परमाणू तयोरपि कार्यत्वे च
यवानत्वात् सुमेरुराजसर्षपयोः समपरिमाणत्वापत्तिः उक्तमेव त्र्यणु
त्वेकमिति तद्द्व्योपादानमिति प्राप्नोभिधीयते एवं द्रव्यं यथैकस्मा
त्वानकादुपजायते उभयत्र तेन यथैकस्माद्द्व्यणुकात्प्रकृतेर्जगत् र
नन्वतत्तौ कार्यद्रव्यं घटादिकारणानत्वादेतावतोति निरतो नैवस
वैतिकिन्तु कारणस्यैकत्वं नाप्यायत्वं तं तु मिति रूपभवस्यामान्नोभिन्यं
भगाणाधिकारणाउपपादितं एवं बावारियमीयप्यासु व र्द्रव्यं गाढि

शा॰द॰ तदतिरिक्तस्य भोक्तुः प्रशास्तुर्वा न तु बीजादीनां एकैक ---- मिति
त्वादंकुरादिर्जनयन्ता नास्ति चेत्तन्न यदाहि बीजादंकुरोंऽकुरात्पत्रं पत्रात्कांडं
कांडान्नालादीनि फलपर्यंतानि जायन्ते न तत्र बीजादिष्वस्त्यंकुरादीन् जन
यन्तोऽस्माभिरिति रूपेणानुकूलत्वं बीजादीनां वयमंकुरादीन् जनयाम इति ज्ञानमस्ति
नाप्यंकुरादीनामस्ति विज्ञानं वयं बीजादिभिर्जनिता इति किंतु प्रतीत्य प्राप्य बीजादि
कमंकुरादिर्जायते न चापरश्चेतनो हेतुः कुरनालादीन् जनयन् दृश्यते सोऽयं प्रती
त्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबंधः एकैकस्य हेतोः कार्यैः सह जनकत्वसंबंध इत्य
र्थः अथ प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबंधो नाभिधीयते इतरेतरप्रत्यय
तो मिलन्ती कार्यं जनयन्तीति मिलिता हेतवः प्रत्ययास्तेषां कार्यजनकत्वप्र
त्ययोपनिबंधनः यदाहि पृथिव्युदकादिभिर्मिलितान्निरिदीवर्त्तितो बीजा
दंकुरोत्पत्तौ तथापि न बीजादीनामस्ति चैतन्यं यन्यश्चेतनानुपलभ्यते न च क
विद्दृश्यते न तत्राप्यंकुरीयन्ते यत्र कश्चेतनः कारणाद्दृश्यते तत्राप्यनपेक्षणाम
न्यकारणाप्रमाणानां बीजादीनां कारणत्वात्स्वबलेन राहित्याद्बीजादंकुरादर्शना
त्रदर्पेत बीजमिति युक्तं न स्यांकुरप्राक्कालवर्त्तिबीजकारणादुत्पन्नत्वात् तादृशाकार
त्वात्सर्वभावानां न यात्वा विमतं क्षणिकं अप्यर्थक्रियाकारित्वाद्घटवत् एवं यथा

र्द्रव्यत्वेहेतोः स्वरादिवेऽसंकान्ति कात्वमूर्तं नापिवायुस्तुतस्पर्शगन्धाक
र्तिमितमयत्वात्रिधात्ताश्रित्ति श्रद्धत्वस्पदाप्पस्तीत्यानियामकत्वात्तस्मात्त
स्मात्सामान्तकारणत्वं नापिकार्यस्यपरमाणौ समवायः समवाय
स्यसमवायित्वसमवायोत्तान्नियामकत्वायोगात् ॥ समवायेवाऽनव व
स्थानात्समवायः समवेतसंबंधत्वात् संयोगवदिति समवायसिद्धतो
निष्पत्तेः नच गुणत्वमुपाधिः घटादौ साध्याव्याप्तेः नतु भावकार्य
मप्यमुपपन्नं अंगीकृत्यवपरमाणुत्तस्याकारणत्वात्तमवोचं सएवम
त्तियत्नोमूलकारणत्वेन स्पर्शवत्त्वाधिसिद्धत्वात् घटवत्नित्यत्वंतत्र स्मा
न्मूलकारणात्तस्पर्शवान्नित्यत्वात् तस्मो मूलकरणस्य नपरमाणुत्वं परमाणूनां
सर्वेषां परैः स्पर्शवत्त्वांगीकारादिति समुदायउभयकोटितद्भ्रान्तिः ४ नित्य हेतु
चैतन्याद्बुद्ध्याणोजगदुदयवादिसमन्वयस्यद ...
नपेक्षाः कार्यजनयतीतिसापयत सौगतानुमानेनबाधसंदेहे एवंक्षणिकवै
नाशिकवैशेषिकमूनेनिरस्तेसर्ववैनाशिकमतंबुद्धिस्थंनिरस्यते नत्र प्रा
मेप्तौवालोत्पत्तेर्हेतुहेतुदानपेक्षत्वात् स्वसंतानान्तरहेतुत्वात्पाप्यावकः स्वफलं
सृजेत ९ चैतन्यापेक्षो कार्योत्पत्तिवदन्यस्मृत्याकस्यचैतन्यापेक्षांकिंबीजादीनां

शा· द· परस्परं सापेक्षाः सलिलबीजादयः कारणानीति वक्तव्यं सति चैव कारणानां संमेलने का
र्यप्रयोजनाद्याभिज्ञत्वं चेतनपुरःसरत्वेन कच्छपदोहप्रसंग इति गिरिदरीवर्त्यंकुरजन्मनि सो
नुमीयते यथैव कस्मादंकुरादेः पत्रकांडाद्युत्पत्तिं तं त्यापि चेतनपूर्वकत्वमनुमेयान्वयमवा
नामस्त्यसाम्यं स्कंधानीव संतानेष्वेकैकहेतुता कार्यव्यतिरेकं हेतुस्वतः समुदितानां
च कार्यजनकत्वमुपालब्धवन्तस्तज्जातीयकारणमेलनसंभवाद्भवदभिमतात्तथावि
ज्ञानस्य चेतनस्य फलशालिकत्वेनान्वयव्यतिरेकं कालावस्थानादुभयं भवतः फलसत्त्वा
द्भावानां क्षणिकत्वमिति · किमिदं सत्त्वं स्वरूपसत्त्वमिति चेत् · सत्त्वमभावस्य क्वापि
सत्त्वासंभवप्रारंभसमाधिकरणोऽत्यन्तत्येन हेतोर्विरुद्धत्वादथार्थक्रियाकारि
त्वं तत्क्षणिकस्यान्वयव्यतिरेकाद्वौणिध्ययानवस्थायिनः कारणत्वग्रहणात्सं
भवत्सामान्यस्यान्वयव्यतिरेकवत्त्वेन स्थायिकारणत्वात् कारणत्वे चास्मिन्न
नाथावान्तस्मादस्मिन्न्यदेऽपि सलहेतोर्विरुद्धत्वमिति स्थायित्वमनुप्रयुज्यते वि
मतः काल इदानींतनत्वमवान् · कालत्वात् · इदानींतनकालवत् · तथा चाविम
तं तत्क्षणिकं भावत्वादात्मवदिति · प्रत्यभिज्ञयापि भावानां स्थायित्वमिति · तच
सादृश्यनिबंधनात् पूर्वापरदर्शिन एकस्याभावे सादृश्यग्रहणानुपपत्तेः
मध्यग्रहणस्य च प्रत्यभिज्ञाप्रमाणोपाधित्वेनोपन्यासेऽनुसशक्यत्वादिति नान्या
वाऽनुपलब्धेः रूपादिरहितव्रजगडुपादानत्ववादिसमत्वयस्य विज्ञानं नीलाद्य

स्वयुक्तमिति तस्मा यत्र चेतनस्य कारणत्वं दृष्टं तत्र कारणसमुदाये चेतनस्य प्रयो
जकत्वात् यत्र चैतन्यो न दृश्यते तत्रापि चेतनैरेव बीजादिभिर्मिलितैः कार्यारंभसंभ
वात् तत्र बाह्येतु हि सत्वं प्रेरणा रूपगुणस्वभावैः परमाणुभिर्बाह्यस्य पृथिव्यादि
संघातस्य पंचस्कंधैश्चाध्यात्मिकस्य पंचस्कंधरूपसमुदायस्यारंभः एते च
पंचस्कंधाः रूप्यन्ते निरूप्यन्त एभिरिति वा रूप्यन्त एभिरिति वा सविषयानीन्द्रिया
णि रूपस्कंधः यद्यपि रूप्यमाणाः पृथिव्यादयो बाह्यास्तथापि कार्यकारणा ल:
संहतत्वात् कारणानां चेन्द्रियसंबंधाद्भावत्वाच्चाध्यात्मिकाः अहमिति इद
मिति वा यन्मानं निर्विकल्पं जायते स विज्ञानस्कंधः वेदनास्कंधः सुखदुःखे
सविकल्पज्ञानं संज्ञास्कंधः संस्कारस्कंधो रागादिधर्माधर्मौ च एवं प्राप्तेऽभिदध्म
हे अचेतनानां स्वतन्त्राणां स्वकार्येष्वनपेक्षतः कुशलयवशालिभ्यः शालि
नामुत्पत्तिर्भवेत् २ यथा स्वकारणसामग्रीबीजादयो नपेक्षाः कार्यजनने न हि कूपाः
पादयो बीजदशाऽवस्थायां स्वबीजदशाजनने अनपेक्षाः स्युस्तथा सति येन कु
शूलस्थबीजदशायां स्वबीजदशायां परंपरया सकार्योत्पत्त्या शाल्यंकुरजननसमर्थो
बीजदशा जनयितव्या सा नपेक्षा एव चानन्तरं स्वावृत्तिबीजदशाजनने एवं सर्वप
व तदनन्तरवर्तिबीजदशानपेक्षा इति कुशलानां जनबीजपरस्यांकुरनीहार्यो
वलैः तन्नमस्य ... न ह्याधिकरणानं चैवमस्ति तस्मात्कारणिकपत्तोपि

आ ८ बाधेन सोपाधिकत्वानुमानं उपायभावे सहोपलंभः सारूप्यं तेनाग्राह्यत्वं तद्धर्मभे
दः स्थूलाद्यभंगो भवतोपि तुल्यः यदुक्तं जाग्रद्धीर्न ज्ञानान्तरादिनालंबनाधी
त्स्वप्नधीवदिति तत्र बाध्यत्वमुपाधिः अर्थक्रियादिनीवाहित्यन्त्वं त्वन्मते तु जा
ग्रद्धीगम्यस्याबाधित्वमस्ति न तु स्वप्नधीगम्यस्य तस्यार्थक्रियायां विसंवाद
नैतद्यात्वन्नसाधनव्यापकं वा धर्मे अपि चाजाग्रत्क्रियोपि वादे बाधितार्थ
तथा स्वप्नं वि वादवादानुपपत्तेः न हि पालंबनत्वादि हि द्रष्टान्तस्य साध्यावि
कलत्वं स्यात् प्रमाणाजन्यत्वं न च सोपाधिकत्वं नाहि स्वप्नधीरपि जाग्रद्वि
षयं इन्द्रियलिङ्गादीनि प्रमाणानि जनकानि सन्ति दोषजन्यत्वेन च सोपाधि
कत्वं आलिदिनिद्रादोषो वा न स्वप्नधीतो बाधितत्वेन पक्षे वानुमानस्य हे
प्रत्यक्षादिभिरर्थक्रियासमर्थस्य जाग्रज्ज्ञानं उक्तः परिच्छेदात् यच्च सहोप
लंभानिजमान ज्ञानार्थयोरभेदसिद्धिनार्थ्यव्यवहारस्योपलंभोपायत्वं
युक्तः सहोपलंभनियमो न ज्ञानज्ञेययोरभेदं क्षणः व्याप्ति नियमेन भङ्गे प्रभो
परकमेव रूपवहस्तकसाक्षात्क्रियते न वा नान्यथा भान्समकं किंरूपायः प्रा
भानन्मातात्त्वारेतद्वशाद्यच्च ज्ञानस्यार्थव्यवस्थापकोविषयस्य सारूप्यमास्थि
तं न तेन विषयोपक्षे न शक्यः असत्यर्थे विषयसारूप्यस्य व्यवस्था
पकत्वानुपपत्तेः योपि स्थूलपदार्थस्य परमाणुत्वं न त्वं मूर्त्त्वं वेति विक

कारमिति साधयतानुमानेन न विरोधः संदेहेष्वेवं तत्सम्प्रदायाद्युपपत्त्यादि दूषणा
न्युपजीव्येष्वेवाह्यार्थापलापेन प्रत्ययस्यापत्ते त्प्यादि· स्वप्रधासाम्यतोऽ
गुद्रेर्वुद्ध्यर्थस्य सहद्वारात् तद्भेदेनानिरूपणत्वात् ज्ञानाकारोऽर्थ इष्यतां
१ विमता धीर्न ज्ञानव्यतिरिक्तालंबना धीत्वात् स्वप्नधीवत् अविभेदे ज्ञानानाम
वेद्यवेदकभावेनासंगः ताहि भिन्नयोरस्तु माहिषयोर्वा सहोपलंभनियमः अ
न ज्ञानं च बाह्यवदर्थप्रकाशकत्वाभ्युपगमे ज्ञानं तु ज्ञानस्यापि प्रकाशकत्वेनानव
स्थापातात् तस्माज्ज्ञानमेवार्थप्रकाशः ज्ञानं चेद्ज्ञेयानाकारं तदनन्तत्वे च व्यव
स्थापि च तु नीलं नीलज्ञानेनापि पीतमपि भासते प्रसंगादेकस्मादाकारो तु
भवेत् स चेत् ज्ञानवस्यानाद्यविभ्रमारम्भस्ति· किंच बाह्योऽर्थः परमाणुर्वा
वा तत्समूहो वा बाध्यः परमाणूनां स्थूलनीलाकारप्रत्ययानालंबनत्वात्
निरंतरोत्पन्ना नीलपरमाणवः स्थूलधीग्रालंबनमिति चेन्न नैरंतर्यासि
द्धेः गंधरसादिपरमाणूनामपि नीलपरमाणूनां मध्ये संभवेनाव्यवधाना
भावात् नापि द्वितीयः समूहस्य समूहिपरमाणुभिर्भेदे द्वयप्यमुपल
क्तदोषात् नैदेरवादात्म्यायोगात् · समवायस्य च दूषितत्वात् तस्मादे
कल्पनेश्चोक्तात् ज्ञानाकारो यः न बाह्यः
न नाह्यविदानिन्त्रैतन्यपर्यापाकारपरमात्मन्तरात् एवं प्राप्तेऽभिधीयते

श्रा.द तस्य परमार्थत्वे तत्त्वमस्यादिवाक्यविकल्पासामञ्जस्यैकत्वात्॥ तथ्यात्त्वज्ञानाभा॰
वोनिर्विषयत्वानायोगान्नापिसत्त्वात्तस्मिन्प्रमाणाभावात्॥ प्रमेयत्वे
तस्यापिबाह्यप्रमेयत्ववत्सत्त्वायोगात् एवंचविश्वंतत्त्वतनाप्यसदप
रोक्षत्वात् नापिसदसत्त्वान्तस्तयोरेकत्र विरोधात् नाप्यनुभयंपक्षनि
षेधस्येतरविधिनान्तरीयकत्वात् तस्मादनिर्वचनीयमेव वस्तूनामभिन्नेयत्वा
नेभिधीयते बाधितोपीदंविभाति यथाविचारितोपपन्नता मानानोनाति
वा किंचिद्वस्तुत्वनाशित्वनुभवेन २ प्रमाणेनैव व्यापारस्योपलब्धिं
तस्याभावः इदमुक्तंनाभावउपलब्धेरिति अप्याविचारेणप्रागुक्तेनप्रमाणानांवा
त्विकप्रामाण्यंव्युदस्तेभस्माव्यावहारिकंतथाविभिन्नविषयत्वादविरोधइति
ननु तथापिसतिसमस्तप्रमाणागम्यार्थविपरीतपरमार्थविस्तकगोचर
यत्त्वबाधकप्रमाणेनेतरप्रमाणानांमेयेषुतत्त्वमपहृत्यसांव्यवहारिकत्वंव
वस्थापनीयंतत्रपरमार्थविस्तकतोनास्तितस्य प्रमाणस्यानुपलब्धेः
उपलब्धौशून्यवादप्रसंगात् नादिदमुक्तंनाभावउपलब्धेरिति अप्याविचा
रासहत्वेननिरुक्तेनवस्तूनांतत्त्वंव्यवस्थापयद्बाधकमन्यत्तद्धेतूना
व्यावहारिकत्वंदर्शयति केयानित्तत्तत्त्वान्प्रमाणाभावश्चेत्तत्रापिकिंविचार
सहत्वमप्रसत्ताविचारासहत्वस्यत्वयैवोक्तेः नाप्यन्यतरस्यभावस्य

ना तत्त्व

लपभंगः कृतः सस्थूलार्थस्य ज्ञानाकारत्वे प्यविशिष्टः तथ्यात्मार्थस्य ज्ञा
नाकारत्नावदनाङ्गार्थैर्वक्तव्यः तदभावे कस्य ज्ञानाकारत्वं वरार्थैर्ततन्न
ततावस्थूलनीलाकारप्रत्ययस्य परमाणावयाकाराः तेषांतत्त्वाप्रतीतेना
भात्तस्मान्नपरमाणुव्यतिरिक्तस्तमूहस्तदाकारः ज्ञेयोवाकाङ्क्षितस्थूलार्थो
पित्वयापि स्वाकर्तव्यः सतुममभावाभवः तवन्तुसापयाविनः स्यापिते
निर्मितुरभावादनुपपन्नः नचवासनाश्रापितोयमर्थोवासनायायाः ख्यो
पलब्धिपूर्वकत्वाददर्थोपलब्धेश्चार्थमन्तरेण संभवादंततोर्थस्येष्टत्वात्तु न
चनचवासनाश्रयः दाणिकस्यानयाविज्ञानस्य ज्ञानजन्मानिवृत्तस्ततो
स्यनोवास्यायनत्तुदना[illegible]यत्वात् तस्मान्नज्ञानाकारोर्थः किंतुबा
ह्यः सचार्थक्रियाकारित्वस्तत्वापेतोप्यदैन क्षणिकवशान्नलक्षणिकास्तितो
तपरमार्थसन्निति सिद्धांतस्य हृगतमनाद्भेदइति प्रवाक्य प्रकारस्तत्त्ववो
धाभीष्टुर्धाकरं गोतर्दृनिलस्यंवदयेसत्वेक्ष परवर्गांकं सुद्धपानुलरगोत्र
गन्तस्तोवदनः समतत्वपस्य सर्वमस्तादितिसाधयन्नपि मानेनाविरोधयसंदे
ह सम्बदायानुपपत्याधकपजीव्यासत्वसाधनात्सर्वव्रातसंगतिः तत्रपासतो
वेत नससतासत्सदसत्तवानुभवतत्त्वकं विमतंतत्वं पीडभत्वान्नरशान्विषुव
पोदकं तथाहिनतावत् ज्ञानाकारत्वमर्थस्य तन्निरासात् भवत्तथा

शा॰द॰ धर्मोक्ताः तत्र जीवाजीवौ संक्षेपतः पदार्थौ तत्र जीवास्तिकायो बद्धो मुक्तः सा
धनो नित्यसिद्धश्चेति त्रिविधः अथाजीवो विस्तार्यते पुद्गलास्तिकायश्चो
ढा पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जंगमं च धर्मास्तिकायो ऽस्तीति
को धर्मास्तिकायश्च प्रसिद्धो आकाशास्तिकायो द्वेधा लोकाकाशो ऽलोका
काशः च लोकान्तर्वर्त्ति लोकाकाशः इतरो बहिष्ठः स च मोक्षावस्थानं एते
पंचास्तिकायाः अस्तीति कायते कथ्यते तेन नानुनियतं सत्वमनेकत्वादि
ति एवं जीवाजीवौ विस्तृतौ ॥ आस्रावयति पुरुषं विषयेष्विंद्रियप्रवृत्तिरा ति
स्रवः स च बंधहेतुः कर्मणामास्रव इत्यपरे ज्ञानी हित्वा कर्म जीर्णमास्रवाति
ष्ठत्व इति संवरणोऽक्षीन्द्रियप्रवृत्तिनिमित्तिसंवरः शमदमादिरूपघटतिः
निःशेषं पुण्यरूपं स्वभोगेन जरयतीति तप्तशिलारोहणादि प्रवृत्तिर्निर्जि
रः एते प्रवृत्तिमोक्षसाधनं बंधोऽष्टविधः कर्म तत्र घातीनि कर्माणि चत्वा
रि सम्यग्ज्ञानं तन्मोक्षहेतुः ज्ञानाद्धतकः सिद्धोऽस्मीति रजतादिज्ञानेभ्योऽपि र
जतादि सिद्धिः प्रसंगादिति विपर्ययो ज्ञानावरणीयं कर्म अस्मादर्हन्न दर्शना
भ्यासान्नैमिन्द्रशति ज्ञानदर्शनावरणीयं चक्षुर्विप्राणे निषिद्धेष्ववादि दर्शि
राद्दर्शिनि मुख्ये तु मार्गे श्रुतिविशेषानवधारणां मोहनीयं मोक्षमार्गप्रवृ
त्तानां त्राहिश्च कर मैस्त्रं पांचन्तरायं कर्म पञ्चानि स्थैर्यात् तज्ज्ञात्वा घाती॥

त् भावस्यापि नित्यवाचिविचारासहत्वात्. एवं नित्यानित्यमायाविचारासहत्वे
तत्त्वरूपत्वेव सर्वस्यैति तस्माद्ब्रह्मणतत्त्वस्यैवस्यापि बाधकः प्रत्यक्षादेःसां
व्यावहारिकत्वमेवस्यापपत्तीति युक्तं वैधर्म्यस्तत्र स्वर्वदेवसरीचक
दकदृष्टान्तेन बाधकत्वोपाधिपरत्वेन योज्यं दार्ष्टान्तिकत्वं चेति स्वहे गम्युप
गमादिति शेषः नत्वद्वैतवादिनां काल्पनिकत्वाभ्युपगमात् सर्वस्य कल्पितत्वाभ्युपगम
व्याहतवादीस्तु गतत्वस्यैव एवं लोकास्मिन्नसंभवात् ६ एकरूपब्रह्म
तम्भवपरस्यानेकान्तसर्वामित्यादिकप्रयुक्तकालनिकानाविरोधसदेहे कर्ता
कहेतुानिरस्तेतु विवसनानाबुद्धिस्थत्वात्संगतिः अथ एवासमयमात्र
सिद्धपंचस्कंधादिपदार्थाश्रितत्वात्याभासो निरस्ते पंचास्तिकायादि
पदार्थाश्रितत्वात्याभासस्य संदेहममतिभवतीति बुद्धिस्थामिति संगतिः उपलब्धे
रयस्त्वकतदनेकान्तोपि उपलब्धेरेवास्तीति संगमयाः तत्राविमतवस्त्व
नेकान्तवस्त्वात्त्वाचित्ररूपवत् एकान्तसत्त्वे प्रत्यवेचनप्रवृत्तिर्न चेतस्वा
दिवस्त्वस्त्येवैकान्ततःत्तानित्यत्वं सर्वदा सर्वथा सत्त्वमिति दोषहुर्धवक्तं
नासिद्धत्वान्नापि किंचिद्विरुद्धकर्तृत्वहेत्वाभावात् अथ एकान्तनित्यत्वे
वस्तुस्यापि नप्रवृत्तिप्राप्ताभावात्तन्नापि निवृत्तिः निवृत्तस्यानिवृत्तस्य नित
निवृत्तत्वात् अथ एकान्तेनकस्यचित्कोचिक्कदाचित्कस्यचित्सत्त्वात्तो
पादानो कल्पितेवेवांसने कान्तत्वेते चैते पदार्थाःजीवाजीवास्रवाणि जं स्वं

श्रा·टः स्तिवाक्तव्यश्चेति अस्तिचनास्तिचेत्येवंयद्वोऽवक्तव्योऽस्तिवक्तव्य इतिपञ्चा
नेत्तदपिस्याद्वादमित्यर्थः तिष्ठन्नयंजैनसमयःसत्तोऽनल्पमनैकान्तमसंगतं
वक्तुं सूत्रमपिपठ्यतेनायसत्कृष्ण्यानयोर्मितादृसूत्रमविवरःप्रवृत्यते १ यत्सत्यंतत्
त्वदैवात्तिकंयंवित्समस्तवयाजगत् वस्तुनैकान्तनावादस्तस्माद्धात्राश्चा घात:
डिनः यदस्तिवस्तुतत्सर्वदासर्वत्रसर्वथासर्वात्मनास्त्येवानिर्वचनीयरूपे
णप्याकृत्यगात्मायंतुकांचित्कंथंचित्कदाचित्कोनचिदात्मनाऽस्तीत्यभ्युपगते ये
थायातंदंडिनः यदस्तिवस्तुतत्सर्वदासर्वत्रसर्वथासर्वात्मनाऽस्त्येवानि
र्वचनीयरूपेणापथाक्रत्यपालनात् वस्तुस्वरूपत्वेचसर्वदासत्त्वात्सत्वप्रसं
गेनभवेनापिघटेनमृद्धाराणाप्रसंगादित्यन्येषांयस्मरणाधिकरणोवर्णित
त्वात् व्यावहारिकप्रपंचविषयेवप्रवृत्तिनिवृत्तिसंभवतः नवव्यवहारवि
षयत्वमात्रेणसत्यत्वंदेहात्मत्वादेरपिसत्यत्वापातः सर्वस्यानैकान्तिकव
स्तुनिर्णयस्यापिनैकान्तिकत्वेनप्रमाणाद्विप्रलंभत्वादनैकान्तवस्तुसंभवा
न्नग्नलौहदैनविरोधः किंजीवस्यदेहपरिमाणत्वादपरिमितत्वप्रसक्त्यासंभवः
मध्यमपरिमाणत्वेसावयवत्वेनानित्यत्वप्रसंगेस्यात्तेनदसिद्धेः अ
पिचमोक्षावस्थागतजीवपरिमाणस्यत्वयानित्यत्वमभ्युपेयतेनेतत्त्वा
त्वाविनित्यंस्यात् यदिआगमनादिकालकृत्वाद्यविष्ठितस्यापागभाववत्त्वापत्ते
र्वे:

नि अघातिकर्माणिचत्वारिनिगाघतोवेदनीयंनामिकंगोत्रिकमायुष्कमिति
शुक्रशोणितस्यमिलित्वाघनीभूतस्यज्ञानकारणपरिणामहेतुःकर्मवेदनीयं
तद्विज्ञानहेतुशरीरारंभकत्वाद्वेदनीयंततोपिपूर्वंशुक्रशोणितस्यकलल
बुद्बुदादिपरिणामारंभकंकर्मनामिकंशुक्रशोणितकललबुद्बुदावस्थाना
नुगुणशक्तिर्गोत्रिकं शुक्रशोणितमिलितमात्रंस्वरूपेणायुष्कमिति
एतानिसम्यग्दर्शनाविघातकत्वादघातीनि एतच्चकर्मास्तकं पुरुषंबध्ना
तीतिबंधः यावत्केशकृत्स्नजीवस्यलोकाकाशावस्थानंसततोर्ध्वगमनं
वामोक्षः एवंपदार्थेषु समानानामपिमानानांयेभंगास्तेषां स्वरूपः संप्रभ
गात्तद्रूपेनायायोजयतेस्यादस्त्यवंनिपातोनेकांतद्योतकःतेनस्या
दस्तिकं पंचविदस्तिएवंसर्वत्रस्यान्नास्तिस्यादस्तिचनास्तिचक्रमार्पितेचवा
क्तिचेन्यैतदपिस्यात्तत्कथंचिदित्यर्थः नहिकिंचिन्निर्वचनीयमनाकिंनेत्या
स्यादवक्तव्यश्चतिस्रवक्तव्योनिर्वचनीयः पदार्थोन्यैतदपिकथं
चित् यत्रसद्भावादीसत्वसन्निर्वाच्यानिनिवक्तिपादस्यानियत्तामित्याहस्याद
स्तिचवक्तव्यमिति अस्तत्वमनिर्वाच्यत्वंसत्त्वाधत्तेमव्यवेकातामित्याह
स्यान्नास्त्यवक्तव्यमिति यथैकान्तासत्वादिभिरेकान्तासत्वादिभिश्चसदस
त्वसत्वमवस्यानिर्वाच्यत्वयुज्यतेतदपानेकान्तामित्याह स्यादस्तिचनास्ति

शा०द० तरेतराश्रयत्वात् न तृतीयः आद्यं कार्यं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्य
स्यतीवादृष्टत्वेनैव सिद्धसाधनत्वात् अव्यवहितप्राक्कालवर्तिप्रयत्नजन्यसाध्य
त्वे बाधकार्याव्यवहितयत्नजन्यत्वस्य कर्मेणाभावेन साध्यवैकल्यात् अव्य
वहितयत्नजन्यत्वस्य बाधकार्ये बाधाद्यत्किंचित् अव्यवहितयत्नजन्य
त्वस्य कादृष्टाव्यवहितयत्नजन्यत्वेन सिद्धसाधनात् अदृष्टकस्यादृष्टाश्र
त्वमेयत्वादिति केवलान्वयिन्यपि योगाभिरुपाधिरुक्तो कार्यं सर्वविकर्तृ
कं कार्यत्वादिति केवलव्यतिरेकिण्यपि सैवार्थान्तरता महाविद्यापि तद्विषयवेदन
कल्पतरौ निर्भर्त्सिताः न च प्रकृतित्वाधिष्ठातृत्वयोरेकत्र विरोधः अधिष्ठातृत्व
मानपेक्षस्योपादानशक्तिमत्त्वस्यैवोभयकारणत्वशब्देनाभिवदितत्वात् । भाष्यटीक
योस्तु कुलालादिदृष्टान्तेन जगत्कर्तुरीश्वरस्यानुमानेन तद्दृष्टान्तानुमानात्मत्वे बाधा
भिन्नत्वधर्मविशेषाविरुद्धोऽयं हेतुरित्युक्तं उत्पत्त्यसंभवात् ॥ जीवाभिन्नाद्भुलक्षणो
जगत्सर्गं वदतः भगवत्पदस्य जीवोत्पत्तिप्रतिपादकं पंचरात्रशास्त्रस्य तत्त्वाविरो
धसंदेहेऽधिष्ठातृत्वेनेश्वरस्याभिमतत्वेन यत्तेः प्रकृतित्वमपि सर्वाभिमतस्यैव दुःसंगत्वाज्जी
वोत्पत्तावपि प्रमाणत्वं एवं प्रवृत्तावात्ससंगतिलोमेन व्युत्पत्तिपादसंगतमन्य
धिकरणमिहाभिरचितं तत्र ईश्वरोक्तेनउपाराणेऽव्यामोहार्थमितीरितं पंच
रात्रमंत्रो जीवो विकारश्रुतिभीयते पंचरात्रकर्तुर्वासुदेवस्य वेदादेवप्रसिद्धिनावग

नित्यत्वासिद्धेः नचैकस्मिन्द्रव्ये युगपदनेकपरिमाणानां विरोधात्तत्तया चैकरू
पपरिमाणस्य न हस्तिशुक्तिकादिशरीरपरिमाणत्वमिति यत्पारसामंजस्या
न् ७ इति तृतीयब्रह्मसमन्वयस्य जगदुपादानाधिष्ठातृत्वभेदे विषयानुमा
नविरोधसंदेहे सत्वासत्वयोरेकत्रासंभववदधिष्ठातृत्वोपादानत्वयोरप्ये
कत्रासंभव इति प्राप्नोति प्रकृतिश्चेत्यत्र श्रुत्योभयकारणत्वमुपपादि
तं स्वतन्त्रनपदैव स्मृतिमनुमानं च परमर्थमुपन्यासः नन्वानन्दमयं प्रत्युपा
दानमीश्वरस्यैव न च्युतः कुलालवन्निमित्तादिनियमस्यत्वं विदुष्यते १क
लालस्य स्वत्वाधुपादानत्वान्न साध्यवैकल्यं वा स्यायद्रव्यग्रहणोत्पन्नादी
नित्यकूपपादानानि नियमस्यादिकुलालादिभिरीश्वरस्य जगन्निमित्तोपा
वै॰ दानत्वे एकस्यैवाधिष्ठेयत्वसाधिष्ठातृत्वे वानि व्याघातो विपद्येवाधकः
उपादानं जगतः प्रमाणाभावः प्रधानं चेति प्रसंगो निषीयते श्रुतिगम्यत्व
तेरीशमनुपादानतायादि वक्तुमयितं वा बाधः स्यादाश्रयासिद्धिस्वरूपा
२ नेतावद्रूपाभिन्ने ईश्वरं नुमपादानत्वं साध्यं श्राश्रयासिद्धिः प्रमि
तिरपित्वस्यवेदांत्येपौरुषेयागमा प्रमानाद्ध न बाधः प्रकृतिश्चेत्यत्र वेद
स्योभयकारणत्वपरस्यपौरुषेयत्वादागमपूर्वबाधितविषयत्वं नाशितीयः ईश्व
रप्रामाण्यपादागमप्रामाण्यं च आगमप्रामाण्यादीश्वरप्रामाण्यमितीत

स्याच्च

शा॰द॰ तेजः प्रथमसृष्टं स्रष्टुः सृष्टद्वयान्वयः १ तत्रावक्रमोत्पत्तौ तेजः प्रथममाकाशा
च्च प्रथमं सृष्टमेकपक्षे तैत्तिरीयकयोः सृष्टौ च वायोरग्निरिति तेजसस्तृतीयत्वं
विरोधः अप्रथमत्वं दोषो येन तेन सर्गान्तरविषयत्वेनोपसंह्रियते न तत्तत्तेजः प्रथ
ममंगः तद्वत्कृतो सृष्टं तन्न आकाशमसृष्टमिति सूक्ष्मत्वं तस्य स्रष्टुः स्वेद्वय
व संबन्धात् सृष्टयं वाक्यभेदश्चेत् तस्माद्विरोधात्समाराव छान्दोग्ये हि
तेजएव प्रथमं सृष्टं आकाशस्तावत् जायते अस्य पदार्थत्वात् तत्तन्निकटं वायुश्चा
न्तरिक्षं चैतदमृतमिति श्रुतेः अनुत्पत्तिश्रुतिः तैत्तिरीये तु आकाशजन्मवक्त
स्माद्वृत्तोर्णाविभ्रान्तिविरोधः इति एवमध्यायसमाप्तेः प्रथमं श्रुतिविरोधः तत्रए
कदेशिनः समाधानं तत्रः सिद्धान्त इति दूषयन्त्य अनेनोच्यते प्राथम्यस्याश्रुते
स्तेजस्य आकाशोत्पत्तिरा वाक्यद्वयेन स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसंगतिः २ तत्राव स्या
तेजः प्रथममसृष्टमिति श्रुतिपक्षेनापि प्रथमस्यानेश्वरगान्त्र प्रथमं सर्गः कल्प
नीयः वायोरग्निरिति श्रुत्यान्तरीयत्वावगमात् स्थानस्य बहुदुर्बलत्वात् एव
च प्रथमस्यानेतेजः सर्गश्चवराणाद्याकाशानुत्पत्तिरपि न वाच्या आकाशः
संभूत इति श्रुतिविरोधादेव अस्तु वा तेजः प्रथमश्रुतिर्यापि क्रमवत्या
का श्रुत्यन्तरविरोधोद्धरणे तेजः प्राथम्यस्य क्रमस्य धर्मस्यैव भंगः न त्वाप्तिश्राथम्य
श्रुतिः तस्मात्तेजोजन्ममात्रपरश्छान्दोग्यश्रुतिराकाशोत्पन्नावप्यविरुद्धेसाका
शोत्पत्तिः छान्दोग्य उपसंहर्तव्या न च सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसंबन्धानुपपत्तिः

मात्कापिलपतंजलप्रभृतीनांच जीवत्वात्पंचरात्रस्य प्रमाणो मुख्यत्वादित्याशंक्यादि वक्ष्यामो
त्वर्थेह मीमांसाप्रणीतत्वान्न वेदानुगत्वमिति मत्वोत्तिष्ठते संप्रति पंचरात्रे जीवोत्पत्तावप्यद्वैत
व्याघाताद्यपि जीवोत्पत्तिरेवाप्रमाणमित्येवागतार्थता तावदेवं प्राप्तेऽभिधीयते बुद्धि
पूर्वकारिणं तं ब्रह्म निश्वसितं श्रुतिः नेतव्जीवजन्मनिषेधाति प्राणो गौणानि पश्यते
२ यावदर्थवादे शेवेदाविरोधादीश्वर पूर्वदर्शित्वं वेदावासनविषयत्वं स्वीय ती=
नैतावदेव स्मृतः प्रमाणावेदाङ्गीधानुस्मृति प्रामाण्ये न हच्छुक्ति पूर्वके श्वरवचना
न्जीवोत्पत्तिरेवांतुं शक्यते अतः प्रमाणापहृत विषये गौरणां न एव तन्मनुमातं
पूर्वक्त्रियुक्तिभिरिति यद्यपि जीवोत्पत्तेर्ब्रह्माद्वैताविरोधित्वं तथापि मोक्षविरो
धित्वमस्त्येव विकारस्य प्रकृतिलये स्वरूपनाशे मोक्षफलभाक्त्वायोगादिति
इति दर्पणे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः २ न वियदश्रुतेः १ पूर्वस्मिन् प्रमाणान्तर
विरोधः समन्वयस्य निरस्तः संप्रति श्रुतीनामेव परस्पराविरोधो निराक्रियते न
त्रापि वियदादेस्तत्त्वमोक्षविषयावाक्यानां विरोधः परिहृतो प्राणपादे तत्रोक्ति
कर्मोपासनाप्रकरणादिविषयवाक्यानां छान्दोग्ये तत्तेजोऽसृजतेति तेजस
र्ग प्रथमं श्रूयते तैत्तिरीयके चात्मन आकाशः सम्भूत इत्याकाशस्यापि प्रथ
ममाम्नायते इमे श्रुती प्रमाणमप्रमाणं चेति संशयः विरोधसंभवासंभवाभ्यां
एतन्संशयबीजं सर्वत्र द्रष्टव्यं तत्र छान्दोग्यप्रथमजत्वेन गगनस्योपसंहृतो न

शा॰द॰ तरिश्वा व्याख्यातः २ अन्यस्त्वाद्वायुनित्यत्वाद्ब्रह्मानंत्यार्थमीदृशान्त्व वा
त्तत्पत्तीविरोधेन स्फुत्तीनामप्रमाणता १ सैषानस्तमिता देवतेति यद्वायु
रितिवायुनित्यत्वं निश्चीयते आकाशाद्वायुरुत्पत्तिपक्षे स्फुत्तीः किमप्रमाणं
प्रमाणं वेति विरोधाविरोधसंभवाभ्यां संशयः पूर्वत्र पक्रमेवादृष्टीयामि
ति साभ्यासैः शब्दैर्द्वैतयत्तिपाद्नादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रति
ज्ञानं गौणत्वमुक्तं तद्वद्वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमिति सैषानस्तमिता
वं॰ देवता यद्वायुरिति च वायोर्नित्यत्वस्याभ्यासेन गौणत्वं छान्दोग्ये वायु
जन्माश्रवणाच्चोक्तत्वात्तैत्तिरीयके त्वन्यश्चानामिति निरूपितं ब्रह्मानंत्यं
प्रतिज्ञायतामिति सिद्धमाकाशाद्वायुरिति वायुजन्माभिधानाद्वायुजन्मा
पि गौणं श्रुत्यविरोधाद्उभयविधश्रुत्योरप्रमाण्यमिति पूर्वः पक्षः
अत्र पवनिर्देशस्याभ्यधिकाशंकाया वायुनित्यत्वस्याभ्यासादिति
तथा साभ्यासत्वाद्वायुनुत्पत्तिश्रवणाद्वायुजन्म गौणं स्यादिति अन्यो वि
प्रतिषेधस्य पक्षे शिष्टं अत्रोच्यते प्रतिज्ञायाः प्रधानत्वाद्वाक्यस्य के
तद्दर्शनं अपेक्षाः श्रुति वा फलं गुणो बाधो नि गौणत्व स्वबृहदारण्यके
हि द्वितीयाध्यायेऽनेन तथात्मनैतत्सर्वं विदितं स्यादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञा
नेन प्रतिज्ञाते प्रतिज्ञा च प्रधाना वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतं यद्वायुरस्तमेति

आकाशोपसंहारवाक्यद्वयकल्पनाद्वाक्यद्वयेन संबंधद्वयबोधनेविरोधा
भावादेवश्रुत्योरविरोधः प्रत्येकदेशिनोक्तं आकाशोत्पत्तिर्गौणीति तव
कम्भवसंभवेगौणत्वायोगादाकाशस्यजत्वश्रुतेः श्रुतित्वाश्रुत्यापेक्षिकामृत
त्वात् अत्रएकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः मृदादिदृष्टान्तैः प्रकृ
तिविकारानन्यत्वेनोपपाद्यमानतया गौणत्वेन व्याख्यातुमशक्यतया द
ह्यव्यतिरेकसमस्तस्य जायते तोषगम्यते एकमेवाद्वितीयमितीतिवाक्यशे
षादैरेव प्रतिज्ञासमर्थितेः नत्वाकाशोपि ब्रह्मविकारस्तयान द्व्यतिरिक्तः
स्यान्नस्याद्यश्रुत्याकाशानित्यत्वसिद्धिः नाप्यनुमानादस्पर्शद्रव्यत्वस्या
मूर्तत्वेन सोपाधिकत्वात् आकाशं जन्मवत् मूर्तत्वात् पृथिवीवदिति
सत्यानित्यद्रव्यत्वाद्युपरमाणावः प्रतिकल्पाः विभक्तत्वादिति तत्रोक्तहेतुत्वा
न्यपराधीनसत्ताकत्वमात्रं साध्यं न कार्यत्वमविधायात्प्रागभावादौ चव्या
भिचारादृभक्तत्वं च धर्मसमानसत्ताकहेतुः अन्यश्रुनातीनन्यपराधीन
सत्ताकेव्यभिचारः आत्माविभागश्चैकालिकस्वेनाकालिनाकालिनात्म
समानसत्ताकत्वात् आत्मपराधीनसत्ताकत्वेनाकाशकस्यकल्पितत्व
सत्वासिद्धेर्विकारत्वमूर्तत्वेन मनुसं [illegible] चैवव्यापर्यविभक्तत्वादिमिथ्ये
तिसाधनेतादृशेतस्मात्पाधिकात्वस्यप्रसंगेन प्रतिपादनलाभात् प्रतेनाप्य

स्व=

शा.द. तत्रोक्तं श्रुतिविरोधादापेक्षिकं एवं न वास्य कश्चिज्जानातीति श्रुतिरपि वि
स्फुलिंगदृष्टान्तश्रुत्या आत्मा कार्यं कारणत्वादाकाशवत् इत्यनुमा
नेन चापेक्षिकविषयेति प्रतीयते [illegible]
तोपि न विरोधात् [illegible]
णो उत्पत्तिः तस्यैव ब्रह्मत्वेन सत एव स्वोत्पत्तिविरोधात् नाप्यसतः [illegible]
कार्यादिकं [illegible] विनश्यति सत्यसत्वं न स्वभावः प्र
तिस्वभावस्यासत्वासंभवात् नापि धर्मः [illegible] धर्मदशायामपि कार्यत्व
वी= वृत्तिप्रसंगादित्यनिर्वाच्यस्योत्पत्तिर्नाम समारोपः [illegible]
सदधिष्ठानो दृष्टः सत एव शुक्तिकादेरनिर्वाच्यरजताद्युत्पादकत्वा
दत एवानिर्वाच्यात्कार्याद्व्योमोत्पत्तिः [illegible]
स्फुलिंगदृष्टान्तश्रुतिरौपाधिकोत्पत्तिपरा एककारणत्वानुमानेन
[illegible] ४ [illegible]
[illegible]
दा [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

धीध्यायगात्ममात्मकार्यं वाधवादिप्रदप्रनिबन्तदुपपादकं नाद्यापत्ति ४८
त्यंवैति तत्र व्याख्यातार्थं नवाक्यत्रुर्थस्यन्तप्यात्वैतत्तिनेत्तीति धातिदिं
जगदुपारिगेचित्स्याति अतःप्रथाकुवा क्रोधेवाद्वानात्र वाक्यगतमस्य वा
तत्त्वार्थापेदि कोविशेषस्तु अभेदोवाक्यतामित्यतेदुपास्यवायुदेवता
त्तिकास्यर्थ एकमेवा द्वितीयमेहनानानास्तिकिंचनेत्यादीनाम द्वैतश्रुतीना उ
रेकश्रुतानांवहुत्वाद्वलत्वात्वाकेतरपिवहुभिर्वाधयस्तत्वान्तलामितत्व श्रुतीनेत
वो असंभवत्वात्स्तेनेदुपपत्तेः २ यथाग्नेःक्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरतीएवमे
वास्मादात्मनात्सर्व एवात्मनोव्युच्चरतीत्यात्मनः सकाशात् जीवानामुत्प
त्ति श्रूयते तथाय कालकाराणि सर्वविषयकरणाकारणाधिपाधिपो
नचास्यकश्चिद्ज्ञानितानचाधिपइत्यात्मनोकारणत्वादुत्पत्तिश्रवणाय
तेश्चतयोश्चाविरोधाय आकाशवदिचारितबद्विभाजनमितिवाच्य
कदाचिपि विस्फुलिंगश्रुतिवलेन दूर्वःपक्षःसत्यं तत्राहि ब्रह्मानिस्तत्व
मस्यु पेसे व हिजीव स्योत्पत्तिरनुवलेन पंचकेवलंते अत्रा
व्यास्तेदरेवविः स्फुलिंगउपपद्यते एव ब्रह्मात्मदृग्वहुलानि शब्दयन्तित्व
विरोधत्विप्रमाणयनएवपदेप्राप्ते [illegible] वहुश्रुतिविरोधत्तवाचा
कासाविनाशिना मुख्यैव मात्मात्मनित्यत्वश्रुतिभिः [illegible] यस्या
१८.५. लिवाद्य श्रुतादित्मस्दतो [illegible] श्रुतानित्यत्वतापवहाधारत श्रुति जयवदु

श्रा·द· त्याद्याहेति सृष्टवयवाक्ये गेराः पूर्वन्यायातिदेशाद्योजनादत्र स्वापौके
सतो जायते उत तेजस इति संशयादि पूर्ववत् · तथाहि · पक्षसाम्यात् जायते श्रा
रात्सृष्टपक्रमस्य खंवायुर्ज्योतिरापः पृतिश्रुत्यावतह्यजत्वमयाश्रुतीतत्त्वानेराप
इति कारकपंचमीश्रुत्या वतेजोयोनित्वनतः श्रुत्याविरोधः इदंसर्वमसृ
जतेतिन्यायादिविरुद्ध्यत्र्यपुत्सारेणापंचमीक्रमार्थेतिश्रुत्योरविरोध इत्येकदे
शिमतं राद्धान्तस्तु यल्लश्रुतयो ब्रह्मजत्वमाहुः ताब्रह्मणे जसो वाक्तवा भेदान्ते
जोयोनित्वेप्यपामविरुद्धाः ततः कारकपंचम्या तेजोयोनयश्चाप इति
श्राधिकारशंकानुक्रमणामिवाह्नत्वादनेरपत्ययाणादग्नेरापस्तत्तेजोऽपासृ
जतेति च श्रुतिगौरापाविति परिहारस्तु अत्रित्रसूत्रेणात्ततेजसोऽयाविरो
ध इति भास्करस्तु आप एवेदमग्र आसुरिति श्रुत्यागपांप्रलयस्थलानित्यत्व
मित्याशंक्यतत्स्यासुश्रुतेरेवान्तरप्रलयविषयत्वंदर्शयानेनसूत्रेणनिरस्यत
इत्याहतन्नेतिकुतत्यत्तेयुज्यतेनतथाप्राणाहृत्यत्रैवब्रह्मयोवावतेग्रेसदासस
प्राणावाविस्त्रत्वय इति श्रुत्याप्राणानांप्रलयस्थलानित्यत्वमाशंक्यायमेव
परिहारोवक्ष्यत इति पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ स्पष्टवपाणपि
व्याश्रुतेजसो ऽप्स्वसातत्तर्यादधिकरणद्वयस्यबुद्धिसन्निधानात्संगतिः
प्राणेत्तमरसृजतेतिश्रुतः पृथिवीति च श्रुत्याविरुद्धार्थत्वाविरोधिवाणी
नीयोकिंपृथिवीशब्दः पृथिवीकार्यव्रात्यादिरन्नकार्यमोदनादिवोपदात्र

स्मयोर्न्यैव तेजः । ततो तेजोस्य जनकं सर्वं इदं सर्वमस्य जननं सर्वं तत्तु जलानिति वत्तः श्रु
तयः सात्राद्युत्पत्तिं तेजस आहुः । न च तुरीयेन वायोरग्नेरिति द्वितीयो येन
तोपादानत्वमी वायोरनेन रमग्नेरिति क्रमान्योयद्युपपादान (तितेजसो
ब्रह्मजन्यश्रुतयो वायुद्वारा ब्रह्मजन्यपराः कल्पना) कारकापेक्षमीक्ष्यवत्तराभिर्नु
पपद्यते हारविरूपेक्षत्वाद्वितीयो गपंचम्यावलीयासित्यापीव तु श्रुत्यन्तरी
यं तु पूर्वे कार्किनाकारकविभक्तिनुपेक्षणीया । आपिच वायूपाद
नत्वे तेजसो ब्रह्मजन्यश्रुतयो वायुद्वारा ब्रह्मजन्यपराः कल्पनीयाः । न
चाव्यवधानलाभे व्यवधानयुक्तः एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञावे
वमान्दसीति स्याच्छ्रुत्योरेवं विरोध इति प्राप्ताभिधीयते वायुब्रह्मोपि
भागेन ब्रह्मजत्वाविरोधतः । अपादानार्थपंचम्या ब्रह्मवायुप्रकृतिक
त्वतः २ वलीयसी कारकविभक्तिरसानिवाधकेन त्वागमस्तिति वा
युज्ञाहे तेजसो ब्रह्मजत्वविकल्पते वायोरस्यानिर्वाच्यभेदत्वात्तो ब्रह्मणो भेदान्नामे
वादाय वायुजस्यापि तेजसो वह्न्याभिर्भ्रान्ति भिन्न ब्रह्मजत्वानाभिधानात् । नाहि ब्रह्म
जत्ववदुत्पत्ते वायोरारम्भत्वाद्ब्रह्मणाउत्पत्तौ अव्यवधानादुत्पत्तौ तेजसोपि विरुध्य
ते वायोरारम्भत्वब्रह्मसत्याभित्याधिष्ठानत्वापपत्तेः । अतः कार्यभोक्त्वा
यनकारकविभक्तिनुपेक्षावायुजत्वमित्युक्ते । अत एव वायुव्यवधानमपि तस्मादि
तमेवधानितत्रापि सद्व्यत्वात्तेजसो न विरुध्यते । आपः ५ आति देशो वक्तव्या

शा॰द॰ घधिकरणेोर्गतार्थत्वात्तेनापि ब्रह्मण एव तत्तद्भूतात्मभावावस्थितस्य तत्तत्तर
कार्योपादानत्वं तेजोऽत स्तथा ह्याहेति निर्णीयते । तस्मादिहाकाशादिभूताधिष्ठात्र्यो
देवताः किं स्वतंत्रा एवोत्तरोत्तरभूत सर्गे प्रवर्तन्ते उत परमेश्वरपरतंत्रा इति वि
चार्यते अत्र पूर्वः पक्षः आकाशादिशब्दास्तदभिमानिदेवतापराः आका
शादिभ्यो वाय्वादि स्वातंत्र्येण कारणत्वनिर्देशादचेतनानां तदनुपपत्तेः दृष्टं च यथा
काशोनवेदेत्यादावाकाशादिशब्दानां देवतापरत्वं यद्यपि परावृत्तश्रुते
रित्यत्र जीववादित्वमीश्वराधीनात्मेति वक्ष्यते तथापीह देवतानामैश्वर्ययोगात्
ऐश्वर्ययोगात्स्वातंत्र्यमाशंक्यते न च देवतानामीश्वराधीनत्वं प्रसिद्धं केन
ति कल्प्यमेन जीवमात्रे व्यापितात्सिद्धं तदधिकरणानारंभशंकनीयः
सत्यपि देवतानां महामहस्रष्टावीश्वरपारतंत्र्ये विहितक्रियाकार्य
देतुद्रजीवमात्रस्यापि स्वातंत्र्यशंकोदयसंभवात् । नत्राकाशाद्वायुरि
व त्यादिश्रूयते आकाशे आकाशमन्तरोऽयमपतीत्यादिवाक्यावानयोश्रुतयो
राकाशादिस्वातंत्र्यपारतंत्र्यविषयतयाविरोधेसत्येकदेशावाकिं चेत
नस्यानपेक्षत्वात्स्वातंत्र्यश्रवणादपि देवत्ताभावमापन्नं ब्रह्मभूतानिया
मकं भवितुं नांशिभूतत्वावसमर्थचेतनमपेक्षते देवतानां चेतनत्वा
त्रेश्वरापेक्षाकारणत्वेऽकाशात् ... इत्यादिस्वातंत्र्यं च पक्षात् ... नोयत्रा

स्टंग्रोवी

शब्दात्तु सारेणालक्षयेत अन्नशब्दो वा तत्कारणे पृथिव्यां लक्षणया वा वर्त्ततामि
त्युभयत्र लक्षणासाम्याद्विनिगमकदेशः स्यात् अतीतमेकार्थ्यमवी ह्य
भूता ^ व्रीह्यादौ चरुत्वं वलवच्चुलिंगां ^ अधिकाराद्विति भूतविकारे व्राह्याद्विलक्षणं पृथिवी
पदेन १ अन्नपृथिवी अत्रानां वतुभयत्र समाने यत्तु छांदोग्ये यत्कृष्णं तद्न्न
स्येति कृष्णरूपमुक्तं तत्पृथिव्यां व्रीह्यादौ च कृष्णत्वं कृष्णा विक्षिपृथिवीकृष्णा
विभावाद्विकल्पापि किंचिदन्नं कृष्णं यत्तु तेजोऽस्य कार्यमिति महाभूतप्रकरणात्
यत्र कृष्णवर्णत्वेन देवभूयस्त्वमन्नभवतीति वर्णनिमित्तकृष्णत्वापत्तौ लिंग
द्वारा योजना तत्तु वर्लं व्रीह्यादेर्वा हिरण्यं कृष्णभवतीति न पृथिवीत्वं तस्मादन्नः पृथि
वीति अत्रान्तरगतं पृथिव्यां शरीरं दलं लक्षणया पशुमितिपादमेभिधीयते सा च
स पृथिवी अन्नत्वालिंगप्रकरणादपि॥ अन्नशब्देन हि लिंगमन्यथानुपप
यते २ अन्नः पृथिवी तदपांस रसो यासीत् स पृथिव्यभवदिति वाक्यात् इत्यु
क्ते महाभूतप्रकरणं वाक्यतिरूपमपि वाक्यलेनकार्यं पृथिव्यां तात्पर्यं न त्वा
भ्यासलिंगप्रकरणानुपपत्तिः पृथिवी अन्नत्वात् केवलान्नत्वात्तत्ताणि कीतुन य
स्याप्यप्पत्युत्पाद्याः कालिंगं वर्णं यद्यास्तु मिश्रमन्नं व्रीह्यादिरूपपरिणामं पृथिवी
मनुपपन्ना लिंगप्रकरणावलीनेव नदमिघातात्स्वकार्यालिंगात्स्मः ७ तदभिध्या
भूतानामाविर्भावकृत्तृदर्शनात् ब्रह्मकार्यतापास्कत्वमाविर्भावेनात्तिस्यते
अथ च नतावदेषांब्रह्माधिष्ठितानामेव कारणत्वं नान्यथेति विंयते इति सा

शा.द. मलयस्य लोके घटादौ दृष्टत्वाच्च तत्र श्रोतस्य सन्निधेर्लोकदृष्टस्य व्यवस्था
ततः लयक्रमो नियम्यते नाभूतजन्मागतक्रमात् १ अत्रोच्यते सन्निधाव
प्ययोगत्वाज्जन्मक्रमतो लयः आत्तिसन्निहितो लोकस्य कनेर्व्युत्पत्तय
यतः २ पदपदार्थयहोसंबंधग्रहे हि लोकः अत्याप्रथममपेक्षितत्वाद्धा
क्यादपि सन्निहितवाकस्य क्तेर्व्युत्पत्तअनन्तरकालत्वात् लोके चोत्पत्तिक्रम
लय विपरीतोक्रमः सत्यामपि मृदघटयोर्लीयते मृदायाननान्तरघवलयो हि मृ
द्भावेपि घटलिन्चेत्तस्मादयोगपत्त्वात्मनोत्पत्तिक्रमाल्लय इति अन्तरावि
ज्ञानमनसी क्रमेणानां लिंगादिति चेन्नाविशेषात् ८ आत्मनो भूतानां १ शे=
वत्तरालेकार्यनिरासानाद्भूतोत्पत्तिक्रमोत्पादिष्यते आत्मन आका
श इति श्रूयते तत्र श्रायः सर्वत्रेति श्रूयते तत्रायाः सर्वत्रेति गतत्वात्प
तस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्व
स्य धारिणीति च मनतयोस्तयोर्विरोधः एकत्राकाशादेरात्मनोव्यवधा
नेनोत्पत्तेरभिधानादन्यत्र चात्मनः प्रथमं करणोत्पत्तिमभिधायवरं
भूतोत्पत्त्याम्नानाच्च नैकदेशिवृत्तोप्रथमं करणोत्पत्तेश्वरसंभूतजन्म
नः ततः सर्वकर्त्ताभूतजन्मतो न विरुध्यते १ भूतोत्पत्ताकाशप्राथम्यस्य
करणां पूर्वमुत्पत्तावपि न भग्न इति श्रुत्योरविरोध इति प्राप्ते अभिधीयते अ

वायुमन्तरो यमयतीत्येवमादिवाक्यमाकाशाद्यधिष्ठातृदेवताभावेनाव
स्थितस्य ब्रह्मण आकाशादिनियन्तृत्वं परं तस्मादध्याकाशाद्यात्मा परमे
श्वरो वाय्वाद्युपादानमेवं तदभिमानिदेवतात्मनाधितिष्ठतीति न एष्यगन्तव्य
मीति भामह उच्यते उपादानत्वं मात्राख्याः पंचभ्योत्तात्तत्वलक्षणा भूतपवत्य
र नेत्राः स्थूलादिना अपि देवताः २ आकाशादित्यादेर्त्याकाशाद्या दिशाद्यभ्र
तवास्ति तदेवमालक्षकाः नवपंचभ्यस्तात्तं क्रमोक्तः अपितु प्रकृतिर्न्वय
धष्यन्ति यन्नानीति दिष्टं तथा पियः पृथिव्यां तिष्ठति यः पृथिवीमन्तरो
यमयतीति श्रुत्यन्तराविति यथाधिगतः तथा सोकामयतेत्युपक्रम्य
इत्यस्याभवत् तदात्मानं स्वयमकुरुतेति सर्वात्मक ईश्वरः कर्ता श्रूयते
एतेन च प्रकृता समन्नितं सम्भवेन जीवभावापन्न नियंतृत्वपरत्वेन संकोचम
हति इति ब्रह्मभूतानियंतृत्वलक्षणानां च देवतानामपि ईश्वरत्वेषाः भूतादी
नां राजाद्यधीनदर्शनात् विपर्ययेणातु क्रमोऽत उपपद्यते च ८ भूतप्र
तिपत्यर्थं भूतोत्पत्तिक्रमा चिन्तानन्तरं लयक्रमश्चिन्त्यते यद्यपि श्रु
तिविप्रतिषेधो न परिहार्यते तथाप्युत्पत्तिक्रमेण निरूपितलयक्रमो बुद्धि
रधो विचार्यतत्र इति प्रासंगिकोपादावान्तरसंगतिर्भूतानां किमुत्पत्तिक्रमेण
रो व लयः उत विपरीतेनेति संशयः उत्पत्तिक्रमस्य श्रौतत्वात् परीत्यक्र

का॰द॰ देहजन्मलभ्यत्तेतन्निमित्तमेवचजातकर्मादिगर्भवीजजदोषनिवृत्त्यर्थं
विधीयतेनजीवनिमित्तमितिच नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्चताभ्यः ११
जीवानांमहासर्गमहाप्रलययोर्ब्रह्मण उत्पत्तिप्रलयौविधेतेनवेतिश्रुति
विप्रतिपत्तेःसंशयः श्रूयतेहिजीवाम्रियतइति यथाग्नेर्विःस्फुलिं
गाएवमस्मादात्मनोव्युच्चरंतीतिच॰ तत्रश्रुत्योर्विप्रतिषेधः नत्रैकदे
श्यात॰ पूर्वत्रस्वर्गादिभोगयदेहनाशेप्यात्माननजीवोम्रियतइति॰
यथाग्नेर्विःस्फुलिंगाएवमस्मादात्मनोव्युच्चरंतीतिच॰ तत्रश्रुत्यो
र्विप्रतिषेधः नत्रैकदेश्यात॰ पूर्वत्रस्वर्गादिभोगायदेहनाशेप्यात्मा
ननश्यतीत्युक्तंनतुविकल्पमात्रावस्थानेपिस्वर्गादिभोगसंभवात्तो
क॰ कल्पायदयोरुत्पत्तिविनाशश्रवणात्जीवास्यरराश्रुतिश्चदेहध्वंसे
जीवध्वंसपरात्पराविस्फुलिंगवदुत्पत्तेरक्षरेणापकीर्तनात्॰ प्रतिवाद
परोधाच्चजीयतेजीवईश्वरात् यथासुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगाःस
हस्रशःप्रभवन्तेसरूपाः तथाक्षराद्विविधाःसौम्यभावाःप्रजायन्ते तत्रचैवापि
यन्तीतिश्रूयतेअत्रपरमात्मनाद्रूपाभावाज्जीवाश्रोतव्यात्ससारीच
जीवोसंसारीश्वरात्भिन्नःसचेन्नतद्विकारस्तत्रजायतेनस्माद्बुद्ध
विकारोजीवइतिप्राप्तेभिधीयते जीवस्योपचितोजन्मभेदश्चपरमेश्वरा
न्न विकारस्यप्रलीनस्यनमोक्षफलभागिता २ अन्यथाविद्योपाधिक

न्नादिमयात्तास्मात्मनश्चादिहि भौतिकं भूतायतनात्मनस्तस्मान्मनश्चादि
सम्भवः २ अन्नमयश्रुतिविरोधादेतस्माज्जायत इत्यत्र पाठक्रमभंगः चरा
चरव्यपाश्रयस्तस्याद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् १० एवं तावत्तत्पद
वाच्यकारणत्वनिर्णयाय तत्तोत्पत्तिश्रुतिविरोधोपास्तः इदानीमापाद
समाप्तेस्त्वंपदार्थशुद्ध्यै जीवोत्पत्तिविषयश्रुतिकलहो वारयिष्यते अत्र
जीवजन्मनिमित्तवैश्वानरीयेष्टिः श्राद्धादिविधिशास्त्रं तज्जीवोऽम्रियत इ
त्यादिशास्त्रस्य च विरोधादप्रामाण्यं स्यादेवं पूर्वपक्षः यदीह्युत्पत्तिर्नभू
तोत्पत्तिक्रममध्यपर्यन्तेनहि जीवोत्पत्तिस्तन्मध्यपर्यायेदिति शांकायां
मेवनास्तिश्रुतेः कलह इति प्रतिपादनाद्द्वादश संगतिः नात्मश्चैकदेशि
मतवैदिकानां सर्वेषां मते जीवस्यानित्यत्वात् तत्र जातश्चैत्र इति हुता
देहजन्मना कथ्यते तन्नाम्नैताहि देगायश्राद्धादिकरणं मतं १ जातश्चैत्रो
मृतश्चैत्र इति लोके जीव एव मुख्यो व्यपदिश्यते तज्जन्मादिनिमित्तं च जात
कर्मादिकरणं देहमात्राभिधानत्वेऽचास्ति देहनिर्णयेऽपि वैश्वानरी
येष्ट्यादिकरणप्रसंगादिति प्रत्रोच्यते मृतेभ्यः श्राद्धनिर्णयोत्तरमाय
व्यायतिक्रिया देहदेशान्नित्यान्यज्जीवापेक्षेवोक्तेति इय यच्च पिवै
श्वानरीयेष्टिफलश्रुतत्वादिस्तत्वेऽपि एवमोक्ष शावनं न्यापि मृतेन श्राद्धज
निताम्नृप्तिर्हि हतविनाशिनाभोक्षु शास्त्राक्तिपिययागफलं स्वर्गादिति देहमात्र
स्य विनाशिना नाशिनात्मना भवितव्यं तस्माज्जातश्चैत्र इत्यत्र जीवस्य युक्ते

श्रा.८. इन्द्रियैः आत्मा स्वयंप्रकाशः स्वसंदेहरहितत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घटः स्वतन्त्वासिद्धे
हेतुः न हि कश्चिदात्मनि संदिग्धे स्यामहं न वेति न चैतन्य परप्रकाशत्वे घटवद् घ
टादिषु दर्शनात् न चाप्रसिद्धविशेषणत्वं अयं घटः एतद्व्यतिरेक यत्वानाद्येकर
भासनान्यः मेयत्वात् घटवदिति किंचिद्विद्भिः स्वप्रकाशत्वसिद्धे तस्मात् अन्य
नुमानेन साधयितुं शक्यत्वात् सकर्मकत्वमिन्द्रियजन्यत्वं च बुद्धिवृत्तीनां ज्ञाता
नां भवति न चात्मचैतन्यस्येति उत्क्रान्तिगत्यागतीनां १९ एषोऽणुरात्मा चेत
सा वेदितव्यः स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैः उत्क्रामति ये वै के
चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै
लोकाय कर्मण इत्यणुत्वश्रुतीनामेवाणुपरिमाणत्वेन आत्मा यं विज्ञा
नमय इत्यादिमहत्वश्रुतीनां चाविरोधः एवं च स्वप्रकाशो जीव इत्युक्तं तद
णुत्वं प्रसाध्यते जीवस्य मनोवत् स्वप्रकाशत्वायोगात् इत्येकदेशी प्रत्यवतिष्ठते
तत्स्याहि उत्क्रान्त्यादेः परिच्छिन्नधर्मत्वाद् अणुरात्मा इति अणुर्जीवो महत्वस्य प्र
क्तैकयविकल्पया विभागसंयोगोत्पादोरुत्क्रान्त्यादीनां फलं न च सर्वा
त्मस्य नैतः सर्वगतत्वं हि सर्वत्र नित्यावाप्तत्वं सर्वात्मत्वं वा तुभयव्यापिनस्त
तः संयोगात् फलोत्पत्तिः॥ यत्तु जीवस्य महत्वाम्नानं तत्प्रकृतिगतं विकारे जीवउ

स्यजीवस्यावान्तरोपाधिभूतलिंगशरीरस्य महासर्गादावुत्पत्तिलयौ जी
वे विष्णुलिंगदृष्टान्तेन श्रुत्ताद्युपचर्यते औपाधिकत्वाच्च परजीवविभ
गत्वस्यच्च तत्पेक्षयाद्युत्पत्त्यानेन जीवस्यानोत्पत्तिः स्वभाविकाविकारित्वे सा
ज्जीवस्य ब्रह्मप्रकृतौ लीनस्य नमोक्षः फलस्यानन्तस्मात्प्रतिबिंबवादि
भागमात्रमारोपितं स्वरूपं तत्तु जीवाश्रयैव ज्ञोन एव १८ अतएवः सृष्टा
नामिवाक शीतः पञ्चायच्छरुप स्वयंज्योतिर्भवतीत्यादिश्रीवस्वप्रकाशा
त्वयादिनानां नापयश्चज्ञः १८ अत्रामित्याद्यागंतुकं जीवचैतन्यवादिनीनां स्वश्रुतीनां
विरोधः पूर्वं जीवस्य ब्रह्मैक्यात्तज्जीवो जायत इत्यु तेनचैक्यमेवास्तु आगन्तुकज्ञान
स्य जीवस्यानित्यज्ञानेन शरीरैकत्वायोगादित्याशंक्यापि संगतिः नैयायिकदेशीपक्ष
नीनां नविरोधमाह नमेः सकर्मकत्वेनन्यनाप्रपर्यवसाना अनित्यो जीवबोधस्त
च्छक्तिर्नित्यास्मतिर्वदत् १ कर्मणामाहिजाना त्य पूर्वो व्याप्तानुत्तदभावे सुषुप्त्यादौ
न भवेत्स भवति चात्मा तस्यानज्ञान … आत्मस्वरूपं न तु व्याप्तौ व्याहतत्वात् उ एव इतो=
दिद्रियान्वयव्यतिरेकानुसारित्वाच्च नतु अन्यच्चानं नजीवस्वभावः शरूपेत्यादि
यादिवाक्यबाधापातात् जीवचैतन्यस्याभित्यत्ववादिन्या अनुत्पत्तौ ज्ञान … अतः=
त्यत्वपरस्मात् … हिज्ञातो तोत्पादन शक्तिः नित्यो जीवोबातो सन्तु प्रत्यक्षुपाहि
सान्निकर्षोपि व्याप्तीवतेषु ज्ञानं नस्यात् तो जडजीवा स्वयंप्राप्तामिधीयते
आत्मा स्वयंप्रभं शास्त्रसंदेहवाहितत्वतः सकामिकास्ततजन्येरन्तत्त्वाद्

शा·द· नेइत्येकदेशीमतमपवाति सूत्रे उत्सर्गस्य विघातेन कर्तृत्वं वास्तवं स्थापयति अक्रि
यस्यापि कर्तृत्वान्मुक्तभावोऽपि नापद्येत · १ विधिशास्त्रार्थवत्त्वादेवोपाधिकत्वं
नव कर्तृत्वमात्मनोऽवगम्यते स्वाभाविकत्वे तु निवृत्त्यपवादे तदौपाधिकं
युक्तमिति प्रसंगात् स्वतन्त्र मुक्तभावाप्रसंगस्यापवादकः क्रियया भावेन मुक्त्यनुप
पत्तेः नचाक्रियारहितस्य कर्तृत्वानुपपत्तिः क्रियारहितस्यात्मनो ज्ञानरूपत्वेन
क्रियारहितस्यापि कर्तृत्वसंभवादिति [illegible] मभिधीयते स्वभावो ज्ञानमात्रात्
मात्मनो न तु कर्तृता क्रियाविशिष्टरूपा सा क्रियाभावेन युज्यते २ सत्यं
ज्ञानमनन्तमित्यादौ ज्ञानरूपत्वमात्मनः [illegible] तदसत्यापि [illegible]
युज्यते कर्तृत्वं तु नात्मनः स्वभावो ज्ञानमात्रात् अतः क्रियावेशात्मकं यदि
नाभिसिध्य [illegible] क्रियापि मुक्तावपि [illegible] दुःखापत्तेरमुक्तिः स्यात् · नचक
र्तृत्वे शक्तिस्तत्रास्थेया सर्वत उदासीनस्यात्मनः क्रियानुपपत्तेर्निर्वि
षयायास्तस्या अप्रयोगादिति परास्तमुक्तेः १६ एष ह्येव साधु कर्म
कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत इत्यादिश्रुतीनां यजेतेत्यादि
विधिश्रुतीनां च विरोधः संदेहे औपाधिकमेव कर्तृत्वे प्रवर्त्तकाधिकारणा
संगतिः एकदेश्याशंकाया [illegible] पापानां [illegible] विरोधः [illegible] वि
धिश्रुत्यर्थवत्त्वात्स्वतन्त्रजीवं प्रत्येतत्परः १ स्वतन्त्र एव रागद्वेषाभ्यां प्रवर्तमान

पर्वरित्वंविकारेशरासांनपादानादुत्तकतेनात्मत्वादितिप्राप्तेऽभिधीयते महत्वा
वत्पादनत्वमसङ्गतागङ्गावाक्यत्तः जीवस्याधिगतानुच्छेदोपाधिकात्मत्वस्य
नै कर्तृत्वभोक्तृत्वीर्यत्वादि १४ असंगोह्ययंपुरुष इत्यादिश्रुतीनांविधिनिषेधा
दिश्रुतीनांचात्मकर्तृत्वभोक्तृत्ववादिनीनांविरोधः यथापिजीवपरिमाणा
वत्कर्तृत्वमपिबुद्ध्युपाधिकमितिवक्तुंशक्यतत्र्यथापिविधिश्रुतिप्रतिपा
दि= दितत्वात्तन्मिथ्यात्वमयुक्तमसङ्गं च कर्तृत्वमात्मनःसंभवतिस्यतोबुद्धेरेवक
र्तृत्वमितिसांख्यगंध्येकदेशीमन्यवतिस्मृते तथाहिकर्तृत्वेसक्रियत्वेनजीव
नित्यत्वव्याघातिनः धीकर्तृत्वात्मनोभोक्तृत्वभोगाद्यविदवसानता १ नभोक्तृ भो=
त्वंसक्रियत्वंतस्यसाक्षित्वमात्रस्वरूपत्वादितिप्राप्तेऽभिधीयते कर्तुःफलेनसं
बंधाद्भोक्तुरेवहिकर्तृत्वारोपणाचारोपितशास्त्रीयकर्त्रादिभिरुच्यते २ कर्तृवि
हितोपायतोहिविधिर्भोक्तुश्चापेक्षितंफलमनुपायाविधानव्यःतस्माद्भोक्तुः
कर्तृत्वमात्मनस्तभोक्तृत्वमित्यसंगतं आरोपितेनकर्तृत्वेननात्मनःसाक्रिय
त्वंविधिश्रुलोकसिद्धंतदनुविदतीतिनविरुध्यते भोक्तृत्वमप्यात्मनोध्यस्त
मेव तस्यचिन्मनोरूपत्वेमुक्तावपिप्रसंगात्तह्नकर्तृत्वमपिकिंनस्यादिति यथाचनत्तो
भयथा १५ कर्तृत्वाकर्तृत्वश्रुत्योर्विरोधेसर्वमिथ्याकर्तृत्वपरमार्थिकमकर्तृ
त्वमितिविरोधःपरिहृतः इदानींपारमार्थिकेपिकर्तृत्वेविरोधःपरिहृतुमाक

न्माव=

शा.द. त्वादिश्रुतिभिर्जीवेश्वरयोर्भेदः प्रतीयते. ब्रह्मदाशा इत्यादिश्रुतेरभेदस्तथापाद्योस्व
विरुद्धाभ्युपगतानीति श्रुतं मे मे वा अत इति व समर्प्यते नतु जीवब्रह्मभेदाभेदश्रुतीनां वि
रोधे सर्वत्र जीवा नियन्ते ईश्वर इत्युक्तं यदा तामीश्वरमाक्षिपत्ते कदेशश्रुतीनां तो मवि
धं वदन्नत्यवान्तिस्थले अभेदभेदगोचरा बाधाद्भेदभेदश्रुतेर्हि भेदाभेदाविरोधा
च्च नेश्वरोत्तीतिमन्यते १ जीवब्रह्माभेदर्शितत्वादिश्रुतिविरोधः भेदेच
ब्रह्मदाशा इत्यन्याभेदश्रुतिकोपः नच भेदाभेदश्रुतिवशादंशत्वश्रुतिस्मृ
तिभ्यां ब्रह्मांशो जीव इति युक्तं अंशित्वे ब्रह्मणः कार्यत्वापत्तादंशांशित्वे जी
वदुःखानां वा अंशिब्रह्मपर्यापत्तेः देवदत्त स्व पादादिदुःखानां भेदाभेदयो
रेकत्र विरोधात्. नचैवं ब्रह्मैव सादतस्तत्के जीवा इति युक्तं तथा सति
मुक्तसंसारिविभागस्यानुज्ञापरिहारव्यवस्थापाद्यविलोपप्रसंगात्.
तस्माज्जीवा एव सन्तो न ब्रह्म. एकत्वश्रुतयस्तु जगत्ति देशकालप्रयुक्त
भेदोपचारादित्यभिधीयते. अप्राप्तो भक्त्या [illegible]
यते तथैव प्रतिबिंबत्वाज्जीवानां स्वाद्वयवस्थितिः २ प्रमाणान्तराग
म्यत्वाद्ब्रह्मणस्तस्मिन्नेव वेदान्तानां भक्तेमध्योपसंहारसंगाल्लोकप्र
सिद्धजीवानुवादेन तस्य ब्रह्मैकत्वं प्रतिपादयन्ति जीवानां त्वब्रह्मत्वादि
वत्वात् सुखदुःखबंधमोक्षादिव्यवस्थोपपद्यते भक्तिविंबा वपि वि

सजीवस्य नेश्वरापेक्षा॰ सुखदुःखवैषम्यं च सृजत ईश्वरस्य पक्षपातः न
च कर्मापेक्षत्वाददोषः कर्मणामेव तत्कारित्वात् पापकर्माणि का -- कस्य
स्वतंत्रस्य प्रेरकत्वायोगादीश्वराधीनप्रवृत्तौ च जीवे विधिप्रतिषेधवैयर्थ्यं
न हि बलवदनिलनुद्यमानानां विध्याद्यपेक्षा तस्मादेवं स्वेत्याद्याः प्र
तया समस्तविधिनिषेधश्रुतिविरोधाल्लोकविरोधाच्चैश्वर्यप्रशंसापर
तयामेयाश्रुतिप्राप्तेरभिधीयते -- तस्याकल्पत्वात्सर्वक्रियासु प्रेरणादिहे
विहिते परिनियोज्यत्वादीश्वराज्जीवकर्तृत्वा १ एव हीत्यादिश्रुतयस्तावज्जी
वकर्तृत्वमीश्वराधीनमाहुः तदत्तादिविबाधकेन प्रथमसामान्यमुक्तं ज्वररागा
दिभ्यः प्रवृत्तिसिद्धावीश्वरकल्पनानुपपत्तिर्बाधिका ईश्वरप्रवर्तकत्वस्य
श्रुतिसिद्धत्वेनाकल्पत्वाद्दृष्टकारणानां हि केवलव्यतिरेकापेक्षा अन्यत्राऽवि
षयेंद्रियसंयोगात्सुखदुःखमनुभवतो धर्मादिविषयव्याप्तत्वात्॰ न चेश्वरप्रेर्यत्वेऽज
न्तानां शुभकर्मानुपपत्तिर्बाधिका पूर्वपूर्वकृतधर्मवशादिदानीं शुभक
र्मणि प्रेरकत्वोपपत्तेरीश्वरस्य साधकस्य चाव्याघातात्॰ न चेश्वरतंत्रस्य जी
वस्य विधिनिषेधवैयर्थ्यापत्तिर्बाधिका विधिनिषेधप्रामाण्यमितरथा रिक्तानिष्टसा
धनयो रागद्वेषोपहारद्वारेणेश्वरस्य प्रेरकत्वात्॰ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा
चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके १७ सू॰ अन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः य आ
त्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयतीत्यादिश्रुतेर्ज्ञेयत्वनियम्यत्वनियंतृ

ग्रा.द. पतेः प्राणानां सत्त्वमात्रोक्तेस्त्रैलोक्योत्पत्तिरागःश्रुता २ ३ इत्यत्र करणोऽग्नि
स्ताधनशाङ्कं राश्यर्यो हिरण्याता नात्कात्पर्यर्या सर्वार्कराम उत्तजनेत्यादिना
सृष्टिसिद्धान्तेन त्रावित्यात्मकत्वेनोपास्यहिरण्यगर्भस्य कारणत्वसिद्ध्ये
सङ्गाव र्यंतिप्राणानामवान्तरप्रलयेऽक्तः सर्वशाह्नोऽग्निमात्रपरः अप्योपितत्का
रणमात्रविषयइत्यविरोधः सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च २ कचित्सप्तप्राणाः। श्रोवि
प्रभवन्तितस्मादितिचक्षुःप्राणास्तनवाक्श्रोत्रमनःत्वक्प्राणाःश्रूयन्तेक्वा
चित्तएवहस्ताग्रहत्वाख्यंबंधकत्वेनउक्ताअष्टौवाअग्रायन्ते अष्टौग्रहाइतिक्वचि
दै= न्नव तएवसप्तवैशीर्षण्याः प्राणाः द्वावाचाविति क्वचिद्दशनववैपुरुषेप्राणा ना
भिर्दशमीतिक्वचिदेकादशोमेपुरुषेप्राणा बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि दशप्राणाआत्मेति
अधिष्ठानेनैत्तदात्मामनएकादशोति क्वचिद्द्वादश सर्वेषांस्पर्शानांत्वगेकायन
मित्यत्रतथैवसर्वाकृतिकारणश्चक्षुःश्रोत्रमनोहृदयहस्तपादोपस्थपायि
ति क्वचित्त्रयोदशप्राणाः अहंकाराधिकाः त्रयोदश अप्येवं विप्रतिपन्नाः प्राणासप्ता
प्रतिप्रकृतयउत्पत्तिरविगमेन यथा प्राणगुणपादितो प्राणानामविरोधेनसं
ख्येयवामिहवर्ण्यतइतिसंगतिः तत्रश्रुतीनामितरेतरविरोधात्प्राणसंख्यायेप्राप्ते
एकदेश्याह सप्तानांशीर्षण्यानांप्राणत्वेनविशेषणात् अष्टौप्राणाइत्तरेसप्त

वद्बुद्धिवज्जीवानां संसारित्वेपि तद्ब्रह्म संसारित्वापत्ति १७ इति दर्पणे द्वितीयाध्याय
स्य तृतीयः पादः तथा प्राणाः १ अत्र तथाकाशादिपदादिवदुत्पत्तिमात्रमिति . ३
दृश्यते न तत्त्वायः भेदात् अत्र द्वयोः प्रथमजत्वेन पूर्वपक्षः अत्र प्राणानामु
त्पत्तेः प्रागुत्पत्तेः सद्भावश्रुतेरनुत्पत्तेश्च पूर्वः पक्षः अत एव भाष्यकारीयमिह
वियदधिकरणन्यायादनुस्मरणामन्थुद्भवणा र्यमिति वाचस्पतिः प्रतिपादयो
बभूव असद्वा इदमग्र आसीन्नदाहुः किं तदसदासीदिति ऋषयो वाव तद
ग्रे सदासीत्तदाहुः केते ऋषय इति प्राणा वा ऋषयस्ते यत्पुरास्मात्सर्वस्मा
दिदमिच्छन्तः श्रमेण तपसा अरिष्यंस्तस्मादृषय इति प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भाव
श्रवणादनुत्पत्तिराम्नायते अन्यत्रानुप्राणानामुत्पत्तिः वाच्यते यथाग्नेः क्षु
द्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणा व्युच्चरन्तीति नत
श्चविरोधः प्रश्नावेकदेश्याह सद्भावावगतेः तार्त्तियाकालप्रश्नपूर्वकं नित्या
त्या= प्राणास्तथ्या सर्वकार्यविघ्नेव सत्त्वसंश्रयात् १ किंतदासीदिति प्रश्नपूर्वकं
प्राणानां सत्वमज्ञानवदुच्यमानं विवादितं पुरास्मात्सर्वस्मादिति च सर्वका
र्येभ्यः प्राक्सत्वमुच्यमानं नावान्तरसृष्टिपरमित्नीद्रियाणि न जायन्ते ननु
न मध्यानिस्तागोराणिन्निप्राभिधीयते आग्निसाधनसृष्टपम्पर्यमग्निरूपप्रजा

शां॰ द॰ रणत्यक्तस्य यज्ञस्याशीर्वृणक्त्याप्येवयत्तस्य प्राणान् दधातीति उपांशुरूपनक्तुत्तिप
रत्वात्सप्तभिर्वसवस्त्वा धूपयन्त्विति मंत्रैरित्यर्थः अतः प्राणान्तर व्याहृत्ति
रयोजनानवकाशोऽपि अपरेवर्णाकिं सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च स यत्रैष चाक्षुषः
पुरुषः पराङ्पर्यावर्त्ततेऽथारूपज्ञो भवति एकीभवति न पश्यतीत्याहुर्ना
जिघ्रतिन रसयतिन वदतिन शृणोतिन मनुतेन स्पृशत्येकीभवतिन विजा
नातीत्याहुरिति अत्रैकमेवान्तःकरणं संप्राप्यविषयवृत्तिभेदादनन्तरं श्रुतिः
स्थानामित्ति वा अत्रमेव सप्तप्राणानां ग्रहणं तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणम
नूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति वाजसनेयिनः समामनन्ति तथाप्यत्रा
धीयन्ते प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनेत्यर्थः ग्रहः सोमपात्रं तेन येनाग्रहे गृहाणादहीत
जिह्वा वै ग्रहः स रसेन चक्षुः रूपेण श्रोत्रं शब्देन मनः कामेन हस्तौ कर्मणा वाग्वै
ग्रहः स नाम्ना त्वक्स्पर्शेनेति जिघ्रातश्च रश्मीष्टौ वै प्राणान् अन्यत्र न इत्यर्थः
एकादश तेयदास्माच्छरीरादुत्क्रामन्तीति अत्र संशयः किं सप्तैवामीन्द्रियाणां
मुख्यानि उतैकादशानामिति सप्तप्राणा अत्रन्यप सर्वे प्राणा उत्क्रामन्तीति
वचनादेकादशानामुत्क्रामणाभिधानाच्च पूर्ववर्णाकर्तृसंगतिः अत्र प्राप
मंलाघवात्कार्यदर्शनस्याविरोधतः सप्तेन्द्रियाणांनिर्धारणामाधिक्यं वृ
त्तिभेदतः १ एकादशसंख्यातः सर्वसप्तसंख्याप्रतीयन्ते लघीनाल्पसं

संख्यावो धेनुवादस्तः २ सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा इत्यत्रैव ये सप्त शीर्षण्यास्ते
विधीयन्ते अत्र श्रोत्रत्वक्त्वादीनामप्राणत्वं गम्यते यदि तु ये शीर्षण्यास्तेऽस
प्तेति विधीयेत ततोऽनुवादत्वं शीर्षण्यानां प्राणानां सप्तत्वसमानानां रसिनुत्वा
त्र अपि च नानासंख्यानामवच्छेदकत्वानुपपत्तौ विकल्प्या नत्तः प्राप्यस्या
लाघवाच्च सप्तत्वमेव कल्प्यं अष्टत्वाद्यभिधानं तु वृत्तिविषयभिन्नप्राणाभि
धानं तु वृत्तिविषयमिति प्राणाभिधीयते एकानां सकलत्वादेकार्थप्राणा
एकाश्रिताः अष्टत्वाद्यवयुक्तोत्कीराधिकं वृत्तिभेदतः २ हस्तपादादीनां स
लात्कारः पंचकाव धातु बुद्धीन्द्रियपंचकवन्नार्थं पंचकाव शास्त्रे पंचकर्मेन्द्रिया
णि मन एकं तात्त्विमनसात्मनो नानिश्चयात्तु बुद्धिवृत्तिमानाद हकार इति गीय
ते वृत्तिमात्रभेदेऽपि धर्मिणामव्यतिरेकानवगमात् इतरेतरत्वबाधे दाढ्य
तिरेकानवगमात् तथा विवेकादर्शनाव्याप्तिरसजसी अष्टत्वादिश्रुतिनिर्दे
शलाघवार्थ एकादशानुवादश्च रोपलक्षणार्थः द्वादशाद्यश्रुतिर्वृत्तिभेद
विषयोपासनार्थमिति चैवमनुमानादर्थानिर्णय इति श्रुतेः परतः प्रामाण्यमा
पत्ततः श्रुतितात्पर्यानवबोधेन विरोधस्फूर्तौ विषयभेदेन व्यवस्थितः श्रु
तितात्पर्यस्यानुमानादनवगमात् यत्तु शीर्षण्यप्राणानुवादेन सप्तत्वविधा
वनुवादकत्वमिति तन्नादिष्टमेव सप्तानिर्दिश्य यत्तिसप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः इति

S1

शा॰द॰ अनित्ता व्यापित्वेकारणानीत्यादिप्रकरणार्थप्रदर्शनं देहेन्द्रियसंकोचविकासवृत्तित्वं
इन्द्रियाणामिति ॥ श्रेष्ठश्च ४ तथा प्राणा इत्यत्रोक्तन्यायः श्रेष्ठस्य प्राणेऽतिदि
श्यते उत्तराधिकरणव्यापारात्प्राणस्य भेदो वक्ष्यते स प्राणोत्पत्तिनिरूप
णानन्तरं संगच्छते इति ह्युक्तेऽधिकरणे नैरन्तर्येणाकरणीयं यद्यपि चोत्पत्त्यो
त्पत्तिचिन्तानन्तरमेव प्राणोत्पत्तिमातिदिश्य प्राणस्येन्द्रियव्यापाराद्भेदे
निरूपणेनेन्द्रियस्वरूपसंख्याव्याप्तिनिरूपणेन भूतलापारात्प्राणस्य
भेदोऽन्वयाकर्षणेन निरूपयितुं तस्माद्भगवता सूत्रकारेणेन्द्रियाणामभिधाना
नन्तरमिन्द्रियाणां निरूपणं प्राणस्य व्यञ्जनकाति दिश्यते तस्येन्द्रियव्यापारस्येतरवे
निरूपणसंगच्छते नेन नासदासीन्नो सदासीदिति ब्रह्मसृष्टेः पूर्वमसत्त्वाभावे नद
नेन तर्हि न तदानीं प्राणस्य सत्त्वं प्रतीयते आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धा
न्यन्न परः किंचनास तस्मान्माचिमात्र प्रलये प्राणनीदवातमिति प्राणव्यापा
रः श्रूयते अवातमिति प्राणाभावोऽतिरिक्तवायुनिषेधः पूर्वपक्षे प्रश्नः पृथि
वीन्द्रियमस्ति स्वर्गः सत्यं पक्षे प्रकृतौ चक्षुरादीनां चाव्यापाराच्चलिंगाद्व्यापारवतः
प्राणस्यास्तित्वं गम्यते एतस्माज्जायते प्राणोऽतिरिक्तवायुनिषेधः पूर्वप
क्षे प्रश्नः पृथिवीन्द्रियमस्तित्वं स्वर्गः सत्यं पक्षे प्रकृतौ चक्षुरादीनां व्यापाराच्चलिंगा
द्व्यापारवतः प्राणस्यास्तित्वं गम्यते एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि

स्यात्वान्नैवैकादशत्वकार्यदर्शनविरोधः सप्तदेहैकादशत्वाभ्युपगमाद्व्यक्ता
न्तिमात्रं हि सप्तानामभिलषितं सप्तदेहेऽन्तर्भवति देहान्तरारंभेवापेक्ष्यते यत्त्वेकादशप्राणो
त्क्रान्तिवचनं दशमे इत्यादि यावदवधनुतं हितादेकीभवति इत्यादिवचनाद्वि
तिभेदविषयं सर्वप्राणा इति सर्वशब्दोऽपि प्रकृतसप्तप्राणापेक्षः कोऽप्यत्र इति प्र
पेऽभिधीयते अहस्तग्रहत्वेन ग्रहत्वेनाभ्युपगमात् किन्तुः ततः सप्तानामुक्तानामधिको ग्रा=
क्रान्तिरिष्यते १ एवं सत्येकादशोत्क्रान्तिश्रुतिः सर्वशब्दश्रुतिश्च न संकोच्यते
देहान्तरारंभे चैतामेव प्राणा एकादशेकल्पनेतिप्रयोजनान्तरोक्ता मतामेव प्राणा
नां सर्वदेहानुयायित्वात् यस्मात् हिरण्यगर्भोऽपि पञ्चात्ताना वागाद्याश्चमादिस्मा
वत्पार्थिकशरीरप्राप्तिफलं तास्स्वप्तानामेवोपपत्तेः पूर्वपक्षोऽसि इत्येतेष्वेको
दशानामिति अस्याव्यव्याह अत उत्क्रान्त्या क्रान्तिवशेन सरवाप्राणास्स्यात्
दिं ८ ७ केतत्संवदयति नहीन्द्रियाणामपि तु त्यक्तया वशनिलक्ष्यते अत्रसारख्येनं
नमाह कारकत्वहेतुव्यापित्वमिन्द्रियाणां निरस्यते अतएव भाष्ये निर्व
धकत्वाभ्युपगत्वपक्षेनुकोचनश्रुतिरुदाहृता श्रुतिविरोधनिरासपरोपपण
देवादिविप्रतिपत्तिनिरासः प्रसङ्गात्समागच्छते प्राणसंख्यायां निरूपितायां
तेषामिन्द्रियाणामपि वागादिसंख्यासद्भावस्योपस्थानात् पूर्वत्रैकादशप्राणत्वा
दुत्क्रान्तिरुक्तासान्तं हेतुतया व्यापित्वात् तथाहि वागादीनां कार्यत्वा
त्पाणानां व्यापितामता इति संकोचनसैवोगत्यादिश्रुतिरुच्यते १ ति

शा॰ द॰ मत्स्वरूपचिंतनात्संगतिः यः प्राणः स वायुरिति प्राप्ते एतस्माज्जायते प्राणो म

नः सर्वेंद्रियाणि च खं वायुरिति च तत्र वायुप्राणभेदाभेदश्रुत्योर्विरोधात्प्रामा

णायमिति पूर्वपक्षः अत्र वायुरेव प्राणः इति नैकदेशिमतं तथा सति वृत्तिनिर्दे

शस्याप्यवयवपृथक्त्वेनासिद्धत्वादविशेषात् तस्माच्छ्रुत्योर्विरोधापत्तेन्य

यकत्वेन सामान्यकरणवृत्तिः प्राणः तथाहि चालयन्तो मिलितैर्यद्वच्छुकैः ॥

संहत्य पंजरं मिलितैरिंद्रियैरेवं प्राणवृत्तिर्विरच्यते १ यद्यपि नैकेंद्रिय

वृत्तिः प्राण एकैकेंद्रियाभावेऽपि जीवनदर्शनात् त्वगिंद्रियवृत्तिः सामा

मान्यकरणवृत्तिरव्याघातात् तथापि मिलितेंद्रियवृत्तिर्भवति एकैक

शः शुकैरचाल्यस्यापि पंजरस्य मिलितैश्चालनत्वात् तत्वांतरप्राणकल्प

नायां च गौरवं इंद्रियेभ्यः प्राणस्य भेदश्रुतिर्वृत्तिवृत्तिमद्भेदविवक्षया प्राणो

भिधीयते प्रधानक्रियया तुल्यामेलित्वा कुर्वन्तः क्रिया भवन्ति नेंद्रियवृ

त्त्यात्प्राणेन तत्क्रिया २ येऽपि संभूय क्रियां कुर्वन्ति तेषां प्रधानक्रिया

समानतावान्तरव्यापाराय दृश्यते यथा शुकानां पंजरचालनात् गुरुणा तुल्य

तनोति नैवं प्राणानुगुणतया वान्तरव्यापाराः इंद्रियाणां श्रवणादिव्या

पाराणां प्राणानां विजातीयत्वात्तस्मान्न प्राणो नामेंद्रियकार्यं नवम्

वैतिमन इंद्रियातिरिक्तस्य प्रमाणांतस्योत्पत्ति प्रसज्यते तस्मात्प्रमाणाद्व्यत्राप्ति
प्रागुत्पत्तेः प्रमाणसद्भावस्य वक्तुमशक्यत्वात्प्रलयविषयमिदमिति वर्णितं इदं कुम
हामप्रलयविषयमित्यधिकाशंकालिंगस्यापि प्रकृत्यात्महत्स्यन्नावत्प्रमाणा
ब्यो= पोयौद्भवति। उक्तंच भट्टैः मातृतस्यवलिनोपीलपोवजालपदाजनाः दुर्बलैरपि
वाध्यंते ऽत्कर्षैः पार्थिवप्रितैरिति ततस्याध्यात्मोवयेधात्मसमारोपे प्रागेपक प्रा=
देशपाद समारोपापवादस्यच ---- प्रमाणजन्मेतिजन्योत्पत्तिर्गौरिराय स्यारो
पतः वेदान्तेषुस्वस्याध्याहारोपिनिषेधार्थः नासदासीयत्सूक्तंच निषेधार्थ
त्वात्मवंतत्तदाह भगवान्भाष्यकारैः प्रक्षेपप्रधानेस्सूक्तइति एतस्माज्जायत
इत्यादिसृष्टिवाक्यात्प्यध्यारोपार्थमेवि नैतत्पुरोत्वन्यायकल्पनेनामिति
गौरणात्पूर्वानीतिप्रमाणानि पीयन्ते अद्वैतस्यापवादोपमद्वैतनविरुध्यते
प्रमाणानांजन्मन स्वं गमद्वैतेमानगौरपतः २ सन्यमध्यारोपापवादार्थः
सपदत्वपवादेब्रह्माद्वैतप्रतिपत्त्यर्थः नाप्यपवादार्थोपिवाक्यमानी षष्ठो
नप्रमाणाव्यापारप्रतिपादकः किंतुसृष्टिकारणमात्मानाविततवादित्येवंपरः प्रमा
णाजन्यप्रकृतिसृक्तपरमशेष्यद्वैतप्रतिपत्तेः कार्यकारणानन्यत्वन्यायेनापवाद
त्वात्सुरवपर्वतः नवाद्युक्तियेष्वपदेशात् ५ उत्पत्तिश्चितानंतरमनतिन

53

शा॰द॰ त्वविभक्तत्वान्नत्र विरोधाद्धाभासाये प्राप्ते एकदेश्याह: विभो: परिच्छेद: उपा
धिनो भवेद्विभक्तत्वमल्पत्वयुक्तमित्यत: पुराणयासाम्योत्क्रमणस्य श्रुतीह
तिविभो: प्राणस्य देहेऽवस्थितस्य नरस्तत: नखलु घटकरकादेर्विभुत्वं ज्ञानात् किं
पिरूपेणोपपद्यते विभुत्वस्य कालमसत्कदाचिदवच्छेदकादिसाम्यं दृष्टं
प्राणस्यापि शरीरावच्छेदात्पुष्पादिसाम्यसमः हुविरोधात्यादिवाक्यैरभिधी
यते उपाधिकृतत्वात्पत्वमपेक्ष्य गत्युत्क्रान्तीति प्राणोऽभिधीयते हिरण्यगर्भः प्राण
स्याविभुत्वमित्तरस्य तत्र परिच्छेद: खलु नैतत्के शगत्कल्पकनुपाधिभि: २ व्यवस्था
यां हि संभवन्त्यां नोपाधिशेषेताणोपाधित्वायोगादिति ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु
तदामननात् ३ निरूपितेन्द्रियाणां प्रवृत्ति: सा स्वतंत्रतोदेवताधिष्ठितेवेति
चिन्तानान्तरसंगति: वक्त्र्यादिरूपाणि पश्यतीति निरपेक्षकारणत्वावधार
णाद्धाराग्निर्वाग्भूत्वेति वा भाति नपत्तिश्चाग्निर्मूर्धा सर्वं प्राविशदिति चक्षुरिन्द्रि
याणामग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्ववचनाद्विरोध: वाचोऽग्निभावस्य तत्वाद्ग्नि
नानगृहीत्वा स्वविषयाभासयन्तीत्यर्थ: न पुनि कार्यकर्त्तृप्रवृत्ति: स्व
त्यस्यान्यथाभावासंभवाद्धाकाशादृश्यजनकद्भाव: सर्ववाक्कलमानकार्यहेतुत्वमि
त्यनुग्राहकत्वात्सिद्धि: एवं विरोधे एकदेश्याह नैरपेक्ष्यादधिष्ठातृत्वाज्जीवेर्म

ति:

त्वंपदार्थस्यविवे

ते गौरवमिति॰ प्रयोजनंतु पूर्वपक्षे वागुमात्रादिंद्रियमात्राणामुत्क्रांत्यवगतिकः का
र्यः सिद्धांते प्राणादीनामिति॰ अणवश्च ६ अणवश्चेत्यत्र सांख्योक्तमाहंकारिकत्व
कृतव्यापित्वमिंद्रियाणां निरस्तं अत्रउत्क्रांत्यवगतंमुख्यप्राणाव्यापित्वमवि
रोधेनव्यवस्थाप्यतइतिनतुल्यन्यायतया इंद्रियाणामपिउत्क्रांत्यवगतंमुख्य
प्राणाव्यापित्वमविरुद्धतेनैवन्यायेनव्यवस्थापितंभवति अन्येत्वाहुः अ
णवश्चेत्यस्याविदेशोयं समएभिस्त्रिभिर्लोकैरितिव्यापित्वश्रुतेश्चाधि
काशंकाआधिदैविकविषयत्वेनतन्निरासइति नच तपत्ते सर्वएवसमाःस
र्वेऽनन्ताइतीन्द्रियाणामपिव्यापित्वश्रवणस्यव्यवस्थयोःसाम्यात् अपरेत्वा
हुः नत्वत्रचेंद्रियाणांप्राणस्यचव्यापित्वमपरिच्छिन्नत्वश्रुतयउदाहृता
नेन्द्रियव्याप्तिश्रुतीनांसयोहैताननन्तानुपास्तइत्युपास्तिविषयत्वादुपास्तौ॰
आरोपेणाप्युपपत्तेर्नव्याप्तित्वसाधकत्वमित्युक्तं अत्रतुसमानेनस
र्वेणेत्यादेःप्राणव्यापित्वश्रवणस्याधिदैविकविषयत्वंवर्ण्यतइति॰ नतु॰
अत्रापिसमत्वात्॰ प्राणाःसमाइतिश्रुत्याघयएवमेतत्क॰पु॰ देह्युपास्तिवि
धानाच्छेत्तभेदस्यवाधिकरणभेदकत्वादिति इदानींभाष्यकरणाद्यर्थंवर्णा॰
यामः वायोरिंद्रियव्यापारात्तुविवेचितमुख्यप्राणस्यानिरूपणात्संगतिः
प्राणाःसमएभिस्त्रिभिर्लोकैरितिविभुत्वंश्रूयते॰ तमुत्क्रामंतंप्राणोनूत्क्रामती॰

श्रा०द० भाष्येत्वानुमानु नह्येवैदेवान्याप्यं गाधुन्नीत्यागमबाधितं तइंद्रियाणितद्व
यपदेशादन्यत्रश्रेष्ठात् ८ एतस्यैवसर्वेरूपमसामेतित्तएतस्यैवसर्वेरूपा
मभवंस्तस्मादेतएतेनाख्यायन्तेप्राणाइत्येवमिंद्रियाणांमुख्यप्राणरूप
त्वमाम्नायतेतथापितस्माज्जायतेप्राणोमनःसर्वेंद्रियाणिचेतितत्त्वान्तर
त्वाम्नानयोःश्रुत्योर्विरोधादस्माभिराम्नातमपि तत्रसिद्धमिंद्रियेषुतद्व्यपदेशात्
चितानात्येवतमुख्यप्राणवृत्तिव्यतिरेकेणतत्त्वमित्येकदेशिनाविपत्तौ त
द्वावान्वधायित्वात्तद्रूपत्वश्रुतेरपि प्राणशब्दस्यैवैकार्थ्यादिंद्रियाण्येव
वक्तव्य १ प्राणेसतिहींद्रियाणिसन्तिनासतिश्रुतिश्चप्राणरूपत्वमेवाम्ना
८ एतस्यैवाधीप्राणशब्दवाच्यत्वाम्नानंतस्मादेतएतेनाख्यायन्तेप्राणा
इतीयत्रदर्शितिदर्शितमनोश्रुतभेदादेकार्थ्यं प्राप्तत्वान्तरत्वैव्यकार्थत्वं १
प्राणोमुख्यस्यप्राणशब्दस्येंद्रियेषुलाक्षणिकत्वंप्रसज्येत ॥ नचैतस्मा
ज्जायतेप्राणोमनःसर्वेंद्रियाणीतिभेदव्यपदेशादूरः मनसोप्यनिंद्रि
मनः यत्वप्रसंगात् षष्ठानींद्रियाणीतिस्मृतेस्तस्यैंद्रियत्वंहेतोस्येतिश्रुतेरिंद्रिया
णामपीतिप्राणात्त्वान्तरत्वमितिप्राप्ते ब्रूमः इंद्रियशब्दविभागात्प्रकरणात्त्रे
दाद्यकार्यतानात्मत्वात् तत्त्वान्तरताप्रमाणतावृत्तितावक्तुरादीनां २ तत्त्वान्तरा
णिप्राणाद्वागादीनीतितत्त्वैर्भविता व्यपदिश्यतेतत्रहेतुः तद्व्यपदेशात् तस्य

नविरोधनः अग्नेर्गौरिगत्वतो देवा अधिष्ठितृकमिन्द्रियं १ यदिन्द्रियस्य कार्यंक
रोतितन्नैवनिरपेक्षमित्युत्सर्गः सापेक्षत्वंतु कलवत्त्वाधयावत्तत्वेन्द्रिये देवता
पेक्षयामस्तिप्रमाणं अचेतनत्वाद्वाश्यादिवद्धेतनाधिष्ठानात्रानुमाने जी
वेश्वराभ्यामसिद्धसाधनं नवाग्निर्मूत्वामुखंप्राविशदित्यादि श्रुतेरिन्द्रिया
णांदेवताधिष्ठितत्वमितिवाच्यं देवतानांजीवस्यवैकमत्यनिमित्तभावे
नाकार्यासिद्धिप्रसंगात् अपिचेन्द्रियाधिष्ठातारेकोऽनेकत्वमिति तद्देवतानां
मेवस्यात् नजीवस्य तस्मादग्निर्वाग्भूत्वापादिवद्दन्यादिशब्दोवागादिलि
वप्रकाशकत्वाद्युपेक्षयागमापितव्य इतिप्राप्ते अभिधीयते नियन्तृत्वोपयो
गादिसाक्षात्कारेणाश्रुते अग्न्यादिरिन्द्रियेष्वैकमत्यंचेश्वरतो भवेत् २
स्वरूपोपयोगादिसाक्षात्कारपूर्वकप्रेरकत्वंहिनियन्तृत्वं नचजीवस्येन्द्रिय
स्वरूपादिसाक्षात्कार इतिनतेन सिद्धसाधनं नचेश्वरेण तस्यागममात्र
गासिद्धत्वात् आगमात्सिद्धौ तद्वद्देवतानामधिष्ठातृत्वस्यागमासिद्ध
त्वात् तदप्युक्तं सामर्थ्येवजीवेन देवतानामिन्द्रियाधिष्ठानेनैकमत्यत्वमे
न्द्रियसाक्षात्कारित्वेनाधिष्ठातृत्वाभावात् अधिष्ठातृत्वेपीश्वरादैकमत्य
सिद्धिः अन्यसाधनं यथाफलरक्तस्यापिसार्वज्ञः स्वामिमर्थ्यैरप्यमात्यत्वं
जीवभोगार्थमेवदेवतानामिन्द्रियाधिष्ठातृत्वमुपपद्यतेनासा तावेमात्र
स्यश्रुतत्वादस्मदादीन्द्रियाधिष्ठातृत्वेन तासामसमर्थादिवत्साध्यमोगा १

54

शा॰ द॰ विषयं देवशरीरमित्यादिना वागादिप्रवेशेऽपि शरीरस्यायतनमुक्ता प्रा
णप्रवेशात्तु तत्प्राणोऽप्रपन्नो ऽदतिष्ठदिति प्राणप्रवेशे शरीरोत्थानं दर्श
यति तस्माद्देहधारकत्वं प्राणस्य न वागादीनामिन्द्रियाणां न तु प्राणा
मर्थलिङ्गिकोऽयं मनसे स्तवर्थमनन्तं न चैतत्प्राणस्य संभावितमिवैवं वै
लक्षण्यं प्रमितानामिन्द्रियेषु प्राणशब्दस्य लाक्षणिकत्वं न दोषः गङ्गादि
पदानामिव तीरादिषु सिद्धिप्रयोजनं पूर्वपक्षे प्राणमात्रान्वि पदार्थस्य वि
वेकः सिद्धान्ते त्विन्द्रियेष्वपीति॰ एवं व्याख्याभाष्यमेकमधिकरणं वायु
स्यान्ये स्तनन्त इन्द्रियाणीति द्वैरोकमधिकरणं भेदश्रुतेरित्यादिसूत्र
द्वयेन चापरं च कारस्तेन चेन्द्रियाणां प्राणाद्भिन्नत्वं निरस्यते तत्र चेन्द्रियाणि
श्रेष्ठादन्यत्रानीति तेन एव तत्त्वादनुपयोगेऽप्रतिपत्तिर्वालभ्यते॰ अस्यात्विन्द्रि
याणि प्राणाद्भिन्नानि च निषेधपरत्वे प्राणान्तत्वं तत्र प्राणोऽन्य एवाहारप्रसं
गः तद्व्यपदेशादिति हेतुगतन्तच्छब्देनाध्यात्ममतत्त्वेऽलक्षणत्वस्य प
रामर्शात्तत्रैवपरामर्शात्तत्रस्य हेतोः पौनरुक्त्यं च॰ न व्यपदेशादिति किं प्रा
णाश्च इन्द्रियाणीत्यपर्यायशब्दव्यपदेशादित्यर्थः नहीन्द्रियाणां प्रा
णाद्भिन्नत्वाभावे साधनैकान्तः मनः कामादिशब्दानां वृत्तिवृत्ति
मदभिधायिनामप्यपर्यायत्वात्॰ अत्र प्रकरणभेदेन कार्यभेदव्य
पदेशान्न व्यपदेशः नहि भेदश्रुतेरित्यादिना पुनरुक्तिरिति तस्मादपि

त्वे
तत्त्वान्तरस्य व्यपदेशात् । स एवोपपद्यते । अन्यत्र श्रेष्ठात् । इंद्रियाणि श्रेष्ठं ति
प्राणान्वर्जयित्वा न एकादश प्राणा इंद्रियाण्युच्यंते श्रुतावेतस्माज्जायते प्रा
णो मनः सर्वेंद्रियाणि चेति अन्यतमत्वे सत्यपि भेदव्यपदेशो ऽस्मात्तेरेवेंद्रियत्वे
नैवमिंद्रियाणि मापितस्मादेत एतेनाख्यायंते प्राणाः श्रुतिस्मृतिवशान्मा
दृतित्वमिति वाच्यं तस्याः श्रेष्ठप्राणेनामेंद्रियाणां समाख्यातकल्पनद्वारे
ण प्राणश्रैष्ठ्यपरत्वात् श्रेष्ठता ऽन्याकुलाख्यानवदयेनैः श्रेष्ठ इत्युपक्रमा
देनैतद्रूपभवनं व्यात्तं ज्ञाकभावित्कं तद्धृतिविसतैकानंतरे समावान्नुवि
धानामपि प्राणसहितेंद्रियाणां देहवृत्तित्वाभावात् । किंचैवमुखल्वेता
देवताः पाप्मनाम्ना विध्यन्निति वागादीनां करणसंगाविद्धा ऽ उपसंहृत्याप्यहेम
मास्त्यं प्राणमूचुः वागादयस्त्वं न ऽ उद्गायनिपानितिश्लोम सहैराश्रक मंकुरतेन
वयमस्त्वेश्रुमसहृति उपक्रम्यंत ध्यानेनेत्यपव प्राणानुद्दानायत्वणपम्नतो
विध्यसुस्तं स यथाश्मानमृत्वा लोष्ठो विध्वंसेतैवं हैवं विद्वांसमा
नाविष्ठं चौनिवे अरित्यस्तरविध्वंसिनो मुख्यस्य प्राणस्य प्रकरणान्तर
करणेनानिरूपणाद्दृश्यते तस्याकार्यविलक्षणत्वं च श्रूयते । सुप्ते वागादि
षु प्राणेष्वन एव एष्वास्मिन्पुरे जाग्रतीति तथा वागादिकामनावश्यस्तीति नास्ति
देहस्त्यादिना वागाद्युत्क्रान्तावपि शरीरावस्थानं का प्राणस्यैवमुत्क्रामत इत
प्राणाडुक्रान्ते ऽपतदिति प्राणोत्क्रान्तौ शरीरपातः श्रूयते तथा चाक्षुष्मा

शा॰द॰ यत्त्वं तस्यैव तद्वत्तु यदिंद्रियाणीत्याशंक्योत्तराधिकरणेनानिरस्ता संज्ञामू
र्तिकॢप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ९ उत्पद्यमानव्यापार उत्पत्तिरुत्पादक
व्यापार उत्पादना॰ तत्र जगदुत्पत्तिविषयश्रुतिविरोधः इत्यः प्राक्पादद्वये
नानिरस्तः इदानीमुत्पादनाविषयश्रुतिविरोधो निरस्यते तत्रापि त्रिवृत्कृत
भूतोत्पादनं परमेश्वरस्येश्वरस्यैवेति श्रुतिस्मृतिविगानमवगतं भौतिकानिर्माणे
तु श्रुति विप्रतिपत्तिर्दृश्यत इति तन्निरासाय यत्यते सदेव सौम्येदमग्र आ
सीदित्युपक्रम्यते तेजोवन्नानां सृष्टिमभिधायाम्नायते सेयं देवतैक्षत हन्ता
हमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी
ति तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति अत्र नामरूपनिर्माणस्य जीव
कर्तृत्व प्रतिभासते व्याकरणे जीवेनात्मना यो निर्दिशतेन नामरूपावि
कारस्य परमेश्वरकर्तृत्वमाम्नातं श्रुत्योर्विरोधो भवतीति संशयः
तत्र जीवेनेत्यस्य व्याकरणप्रवेशसंबंधाभ्यामेकदेशीभूतत्वोपपत्या सेनन प्रयो
जनं वाक्यप्रधानायामपि विरोधाशान्तेः तत्र जीवेनेत्यस्य व्याकरणान्वयेनैनै
व संबंधस्तत्प्याविरोध इति प्राप्ते तत्राहि॰ प्रधानेनान्वयाकांक्षावशात्तत्स
न्निधिवाधकलात् जीवेनेत्यस्य सफलत्वात् व्याकृतेर्जीवकर्तृता ९ यद्यपि
जीवेनेत्यस्यानुप्रविश्येत्यनेनेतरेतरयसन्निधिरस्ति तत्प्यप्याकांक्षायाः प्र
करणात्तद्रूपाभ्यां बाधानेस्यानस्य प्रकरणादुर्बलत्वात् तत्र यद्यपि गिरिनदी

एवं प्रकारान्तरेणावतारयति अनुग्राहकदेवतानिरूपणानन्तरं मनुष्या
णां गतिविशेषं चिन्तयति एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे
तीन्द्रियेभ्यः पृथक् प्राणनिर्देशात् लिङ्गमनुमितम् अन्यथा प्राणस्यानि
न्द्रियत्वमवगम्यते इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमि
ति वा इति पाणिनिस्मृतमनुमितम् अन्यथेन्द्रियत्वं चेन्द्रशब्दात् षष्ठीसमर्थाल्लिं
गमित्येतस्मिन्नर्थे फलप्रत्ययो भवति घस्यायनादिसूत्रेणायादेशः इंद्रस्य लिं
गमिन्द्रियमेवमिन्द्रेणासृष्टमित्याद्यर्थे प्रयोगो योज्यः चकारश्चित्प्रयोजनार्थः
एवं कालविरोधः एकदेशस्य भौतिकत्वे सतीन्द्रस्य लिङ्गत्वाद्देहेन्द्रियं रूपाद्या
क लोकवत्तस्य दीपादौ व्यभिचारितः १ भौतिकत्वे सति देहस्यात्मलिङ्गत्वमप्याशङ्क्य:
ज्ञात्वा भौतिकपदलाभं चेष्टादीन्द्रियद्वारा लिङ्गं न तु व्यतिरेकेण चक्षुरूपसाक्षात्का
रकरणत्वमालोकादावपि भेदनिर्देशस्त्वेतमनो वत्साधान्या दृष्टयितव्य
इति प्राप्ते अभिधीयते देहाश्रितस्य रूपादिसाक्षात्कारकरणस्य वा इन्द्रियत्वमतः
टि= धियोर्गगन्धबलवक्तृः २ नैवागादयश्चेष्टादन्यत्वेनेन्द्रियाणि कृतानीन्द्रिय
शब्देन तेषां दृढव्यवहारे व्यपदेशात् इन्द्रियलिङ्गत्वानुरूपत्वात् पर्व्वज्ञत्यादिना गग
छन्तीति गोशब्दवादिन्द्रियलक्षणं तु देहाश्रितत्वे सति रूपादिसाक्षात्कारकरणत्व
म् इदं चेन्द्रियस्य देहाश्रितत्वं यद्देहप्रदेशावच्छिन्नगोलिकाद्यनुग्रहोपघाताभ्यां
तदनुग्रहोपघातौ तथा च नालोकस्येन्द्रियत्वप्रसङ्गः अतः प्राणस्यानिन्द्रि

शा॰द॰ किंत्वनुप्राविश्येत्यनेन सान्निहितेन तवजीवानिर्दिशे वैयर्थ्यं॰ विकृतकारण
नामरूपनिर्माणायोर्जीवभोगार्थत्वेन तन्निर्दिशार्थकत्वात्समादनुप्रवे
शमात्रेजीवस्य स्वातंत्र्यकर्तृत्वंपरदेवतायाश्च प्रयोजककर्तृत्वंनामरूप
व्याकरणेऽनुकूलमपुरुकर्षश्चाते स्वतंत्रकर्तृत्वं क्त्वाप्रत्ययस्तु जीवब्रह्मणो
स्वरूपैक्यादुपपादयितव्य इति इतिमुनिवचनैर्विरोधः पर्याप्त्या परपरि
कल्पितमानहूयरोषश्च भ्रान्तिकालातनिरासितश्च वेदैः पत्समपरप्रतीया
धामित्यवादि॥ ॥छ॥ ॥इतिशास्त्रदर्पणे द्वितीयो ध्यायः समाप्तम्॥
सम्वत् १८८८ चैत्रप्रविष्टे ५ समाप्तम शुभम्

सम्बद्धनिर्णयेजीवस्यकर्तृत्वंनप्रतीयतेतत्पापिंडितंवद्धवित्यादिनामक
रणेरस्यप्रांकटादित्वपकरणेव्याप्तिसामर्थ्यं॰ तावतावयोग्यतावतावयोग्य
तावधारयितुंशक्यते नहिसर्वज्ञकार्यकर्तृत्वमेवगंतुंशक्यमानंत्यादेवं
प्रधानेनव्याकरवाणीत्यनेनजीवेनेत्यस्यगुणभूतस्यसंबंधसंभवेसति
गुणभूतेनानुप्रविश्येत्यनेनसंबंधः अंगानांप्रधानत्वेनप्रधानसंबंधाकांक्षत्वात्
व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषश्रुतिस्तत्परदेवतायाः प्रयोजककर्तृत्वमाह पूर्वाप
रान्वयप्रविश्यपरसैन्यंसंकलयामीतिवत्॰ एतस्याजीवेनेत्ययंनह्यर्थस्यात्॰
नवकरणत्वेनार्थवत्वंतस्यासतीक्रियोद्देशेनकर्तृव्यापारविषयत्वस्याव
श्यवक्तव्यत्वादितरथाकरणत्वानुपपत्तेः चेतनस्यचप्रधानक्रियोद्देशे
नचेतनान्तरप्रयुक्तस्यस्वतंत्रकर्तृत्वमितरस्यप्रयोजककर्तृत्वमितिचार
द्वाराजसैन्यसंकलनेदृष्टत्वात् किंचानुप्रवेशेजीवः कर्तानितिनिश्चितेसमा
नकर्तृकत्वबोधिक्त्वाश्रुतिव्याप्तिरूपेणापिजीवःकर्तेतिसिध्यतिःतस्मात् गा=
जीवकर्तृकमेवनामरूपव्याकरणंनेश्वरकर्तृकमितिविरोधेप्राप्तेभिधी
यते उत्सर्गस्यापवादेनबाधोपपत्तेरहानितः प्रधानेनान्वयासिद्धेभौ
गार्थंजीवकर्तृत्वात्॰ २ जीवब्रह्मणोर्विभागेनतत्वाश्रुत्युपपत्तेनः व्या
करोतीत्युपक्रम्यसर्वेषांनामरूपयोः ३ सामान्यतोवगमस्ययोग्य
त्वस्यगिरिनदीसमुद्रापवादेनबाधात्जीवस्यव्याकरवाणीत्यनेनसंबंधः

इतिशास्त्रदर्पणसमाप्तम्

प = ११ = ९८ नं. २.० ३-स्याईन

नं. १२६ —

पत्र ३७

९७